सत्यमेव जयते

आदिवासी संशोधन पत्रिका
TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. X No. 1] [September 1987

Price : Rs. 3·80

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first-hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as development activities in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the Nineteenth issue of the Bulletin. Shri Amitabh Rajan, in his thought-provoking paper, states that what the tribals have opposed is the structural or functional aspects of ' modernization ', not the modern ideas themselves and stresses the need to make a conceptual distinction between ' ethos ' and the ' worldview ' so as to appreciate the problem better and examines the relevant issues by taking an example of the tribals of Wynad in Kerala State. Since Independence a number of large projects have been established in backward areas which contribute significantly towards social and economic transformation of these areas. Reddy and Sharma illustrate as to how various large projects established in resources rich backward district of Koraput in Orissa State accelerated the process of development and transformed the life of people in the region. Sharad Kulkarni stresses the need of a genuine social forest policy that increases people's participation in the development and conservation of forest and discusses the salient features of such a people oriented social forest policy. Dr. Banerjee discusses the concept of ' functional literacy ' and observes that for the purpose of functional literacy among the tribal women in India, it is necessary to establish a strong separate wing in various educational institutions financed by

Education Ministry. Shri Gaikwad examines the status of education of tribal women in Maharashtra State. Shri Shevkari points out the important role of voluntary organisations in the implementation and administration of Tribal Development Programmes and emphasises the need of documentation of innovative voluntary experiments and village development projects. Dr. Kulkarni examines the causes and the extent of malnutrition among the children of Mahadeo Koli tribe in Maharashtra. Dr. Gaonkar discusses the religious beliefs and their impact on status discrimination for women among Rajgonds of coastal Karnataka.

The Marathi section includes an enlightening presidential address delivered by Dr. Gare at the third annual conference of tribal authors in Maharashtra, which highlights the nature, role and the future of tribal literature. The articles depicting various aspects of tribal health, education, art and culture are also included in this issue.

We hope that the material presented in this issue will be useful to the general readers, Government Administrators and Executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development. It is hoped that the papers presented in this issue will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the papers are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. X □ No. I □ September 1987

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune 411 001

Regd. No. RN-37438/79

CONTENTS

	Pages
Editorial	
Status, Ethos and World-View : The Tribals of Wynad *Amitabh Rajan*	5
Contribution of Large Projects Towards Social and Economic Transformation of Backward Areas : A Case of Karaput District *I. Udaya Bhaskara Reddy* *R. N. Chattopadhyay*	8
Forest Policy : A Draft Statement .. *Sharad Kulkarni*	12
In the Social Context of Education and Tribal Development *Dr. B. G. Banerjee*	16
A Glance at Education among Tribal Women in Maharashtra State with Special Reference to Tribal Sub-Plan Area. *Gaikwad, John S.*	24
Role of Voluntary Organisations in the Implementation and Administration of Tribal Development Programmes *S. R. Shevkari*	29
Causes and Extent of Malnutrition among Mahadeo Kolis *Dr. V. S. Kulkarni*	33
Religious Beliefs and their Impact on Status Discrimination for Women among Rajgonds of Bhatkal Area (Coastal) Karnataka *Dr. Rekhadevi (Gaonkar) Raju*	38
तिसरे आदिवासी साहित्य संमेलन अध्यक्षीय भाषण .. डॉ. गोविंद गारे	40

Editor : Dr. G. M. GARE

Editorial Assistant : SUDHIR JOG

Publisher : Dr. G. M. GARE
Director
Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State
Pune 411 001

Printer : Manager
Government Central Press
Bombay 400 004

CONTENTS

	Pages
आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या उत्कर्षाची नवी दिशा .. डॉ. भा. व्यं. गिरधारी	42
आदिवासी विद्यार्थ्यांचे स्थगन व गळती : कारणे व उपाय लक्ष्मण टोपले	45
महाराष्ट्रातील आदिवासी आश्रमशाळांचे सद्य:नियोजन व पुढील पाऊल : " मुलींसाठी स्वतंत्र आश्रमशाळा " .. मो. भा. सुराणा	47
सातपुड्यातील आदिवासी आणि त्यांच्या आरोग्य समस्या डॉ. एस. एल. काटे	49
आदिवासी महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी विविध योजना व. ह. गर्भे	50
सधन क्षेत्रविकास कार्यक्रमांतर्गत गडचिरोली जिल्ह्यातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्र श्रीनिवास कर्वे	52

	Pages
नकाशातून हरवलेली " लहूची वाडी " .. धनंजय कर्णिक	53
वारली चित्रकला : आदिम संस्कृतीचा वारसा .. प्रा. सुधाकर चव्हाण	54
आदिवासी मातीतून नावारूपास आलेला चित्रकार : सूर्यभान नागभिडे राजा माने	55
आदिमांची नृत्यकला .. .. .. डॉ. शैलजा देवगांवकर	56
परिसर : संस्था परिचय	59
वृत्त विशेष	60
सांख्यिकी माहिती	63
शासन निर्णय	68

Status, Ethos and World-View: The Tribals of Wynad

AMITABH RAJAN
Collector, Nanded

I

TRIBAL development can be said to have taken place only when, retaining their cultural traditions, the tribals find a respectable position in the national economy and do not lose command over their natural resources. As descendents of some of the earliest inhabitants of the area, they believe that they have a common descent, a consciously held self-image and a distinct cultural ethos, many elements of which are shared by them collectively. Shared cognitive orientation and a perception of belonging together impart an element of cohesion and unity to these ethnic groups. However, from the policy point of view, the problem is not so much with their collective self-image, geographical isolation, or the perception of nature and the superstructure. It is not so much a problem of their societies lacking innovativeness or opposition to modern ideas and institutions. There usually is a time lag in the process of modernization but such constraints are not peculiar to tribal societies alone. All depends on the level of economic development and the degree of exposure a tribe has to the outside world. The experience of developing India is that the tribals are not opposed to the idea of modernization as such whether modernization implies participating in elections or following modern agricultural practices. Tribal world-view has constantly been reshaped alongwith the changing times.

What the tribals have opposed is the structural or functional aspects of "modernization", not the modern ideas themselves. We shall be in a position to appreciate this problem better if we make a conceptual distinction between "ethos" and the "world-view". It is primarily a difference between evaluative aspect of a culture and perceptions arising out of the problems of existence. The latter has a distinct bearing upon the social structure which a community has. The running thread behind the history of tribal unrest in India is the conflicting situation arising out of a dissonance between the traditional view about property rights and corresponding alien concept supported by the Anglo-saxon law. This argument is supported by the observation that the tribals of various parts of the country never hesitated from opposing British revenue administration, despite the policy of "cultural insulation" adapted by the colonial rulers.

In the paragraphs that follow, we shall examine these issues by taking an example of the tribals of Wynad in the Kerala State.

II

When the Wynad-Nilgiri plateau began to be opened up by European planters, the land was in the possession of a few local landlords but the actual cultivators were the tribals. Tribal peasants lost their holdings to the planters practically getting little or no compensation for the transfer. With the development of pepper, cardamom and coffee plantations on a large scale, there was an influx of labourers from the plains into Wynad. There tribals (68000 in 1971) now account for over 25 % of the tribal population of Kerala, but in the Wynad region they are in a hopeless minority (about 4% of the population).

The Kurichiyas are the first agricultural tribe from the plains of Malabar who colonised Wynad. They are aristocrats among the Tribes occupying the highest social position (also economic) among the Wynad tribes. They are skilled bowmen and have played a heroic role in the Paghassi Revolt at the beginning of the 19th century. Many of the Kurichiyas who were independent farmers, owning substantial acreage of lands, gradually became landless labourers due to heavy indebtedness and dependence on moneylenders for their credit and consumer requirements. The *Mullukurumans* are also an agricultural tribe. They practice both paddy cultivation on wet lands and dry cultivation on the slopes of the hills.

I visited a typical Mullukuruman village which had 31 families. On the average, each family had 5 acres of dry land and 2 acres of wet land provided to them in 1959 by the Wynad.

The *Uralikurumans* are the chief artisan tribe of Wynad. They are skilled blacksmiths, carpenters, potters and basket-makers. Some of them are also employed for felling trees by the Forest Department and local farmers. I met some of them in the Sultan's Battery area and found them to be the classic victims of land-alienation.

The *Kattunayakans* are the "people of the forest" and live on the pockets in vested forest areas around Thirnelli. As they own very little land, they either work as agricultural labourers or earn by gathering honey, teakwood, seeds etc. Forest Department pays them at the rate of Rs. 3 per kilo of teakwood seed. Employment varies from season to season and wages paid by the farmers touch 'minimum wage' only during the peak season. The problems of the cultivators among them are quite different. I met some of them who were cultivating cardamom in the small patches of land. The output of their land is extremely low because no programme for the development of such land has been taken up. Most of the land they had, has been alienated by the non-tribal cardamom planters and whatever now remains has very little legal protection in the absence of conferred ownership rights by the courts. The net result of all these is that Kattunayakans are forced to sell their produce at rates far below the market price. (Rs. 105 instead of Rs. 250 a kilo of cardamom). It is imperative for the Government to intervene in eliminating the middlemen.

The *Paniyans*, who constitute a substantial number of Wynad tribes, were agrestic slaves, bought and sold along with the land-holdings to which they were attached as labourers. Local tradition records that they were the most ancient inhabitants of Wynad and that the Gowndan land-lords who migrated from Karnataka overpowered, captured and enslaved them. Age-long serfdom has made them a demoralised community. They are, however, hardy people who, by their unremitting exertions have made the most significant contribution to the development of the once Malaria-ridden Wynad into its present state of prosperity. The traditional practice for the recruitment of Paniyan Labour was to advance money (usually Rs. 15 or 30 per family) at the time of the Valliyur Kavi festival. The families who received such advance were expected to work for the whole year.

Though forced labour has been abolished, its practice in one form or another is still practised on account of economic dependence of the Paniyan for their livelihood on the landlords. This is one of the numerous examples which shows that any radical change in agrarian relations is impossible without providing adequate alternative resources like credit and land. The tragedy is that the same "old order" operates under strict secrecy: both, the masters and the hard-working Paniya labourers, are equally interested now to escape to dosing eyes of law.

III

Status of Women and Concept of Property

Tribal women in Kerala have traditionally enjoyed a higher status than the non-tribal societies in Kerala and elsewhere. They have the right to divorce and remarry—the rights of which other Indian women have for long been deprived of. Kinship as well as inheritance of property is traced through the female line. Adiyan are matrilocal (i.e. a married couple stay in the bride's house), but gradually this practice is being given up. Some other tribes like the Mullukurumans are matrilinial only in tracing their kinship. In respect of inheritance of property, they are patrilocal and patrilinial. Still others, like the Kattunayakans and Uralikurumans, are patrilocal and patrilinial in all respects.

However, higher status of women in *some cases* should not be taken to mean equality of sexes. The powers and functions are transmitted along the female line, but they are vested in men. Thus, a woman cannot sell or transfer her property. Property has always to be managed by man—in practice as well as in theory. Also, in the observance of taboos and in the observance of rituals and ceremonies, women do not enjoy the same privilege or rank as men. Women are permitted to enter the courtyard of a temple only before menses and after menopause and not during the intervening years of her life. Likewise, no women can become head of a clan or a sub-clan.

Purity and Pollution

All tribal women have to go through a period of seclusion and a purificatory ritual (a) at the time of attaining puberty, (b) after child-birth and (c) during the days of menstruation every month. The period of seclusion after the attainment used to be 5 to 6 months among the Kurchians in

the olden days (because they consider themselves superior to all other tribes), but now-a-days the period of seclusion have been reduced to 7 days, both among the Kuruchians as well as other tribes. During the period of seclusion (on attaining puberty) a woman cannot see a man and after the period of seclusion is over she has to undergo a purificatory ritual. The purificatory ritual for a Kuruchian woman consists of (i) bathing in flowing water between 6 and 8-00 p.m. on the seventh day dipping her head nine times into the water, (ii) sprinkling of cowdung-paste all along the way on return, (iii) sprinkling the water of tender coconut-around the dwelling house and the village temple and, finally, (iv) seven women escorting the girl clockwise around a wick lamp. Some few years ago the girls used to get married before attaining puberty and, therefore, the puberty rituals were held in her husband's house.

Likewise, a woman is also secluded for 7 days every month during her period and becomes purified only on the 8th day after a bath in the morning. After childbirth, the menfolk can see the mother and the new-born only 40 days after the child-birth. The child too, undergoes several purificatory baths in between on specified days, which again vary depending on the sex of the new-born.

Among all tribes, Kuruchians are the only one who follow untouchability *vis--a-vis* all other tribes and non-tribal people. They consider themselves next to the Namboodri Brahmins and all others are treated as "untouchables". For example, they have to bathe 40 times if they touch a Paniyan, 16 times if they touch a Pulyan and once if they touch a Muslim. The interesting thing is that the net number of purificatory baths to be performed depends on the identity of the last person touched. So, if they ever touch a Paniyan or Pulyan by chance, they will also touch a Muslim thereafter so that a single bath will be enough! However, Kuruchians who do not observe these are excommunicated and untouchability is observed towards them as well. Still, it is very necessary to mention here that now-a-days even the hardcore among the Kuruchiyans have waived their practices of untouchability where it has suited them economically to do so. In fact, it can hardly be held that their clinging to traditional beliefs has retarded their acceptance to modern techniques.

IV

Family and Religion : The two Institutions Governing Life

The Sub-clan headman is also the priest of the village and it is through him that the tradition and the rituals are transmitted. Most tribal temples are just an open clearing which is mud-plastered. Some, however, have rather crude image gods—especially those of the hunting gods. A few of them resemble the well-known Hindu gods. New temples of the well-off sub-clans even have a donation box and calender portraits of Hindu gods. It appears that as the tribes have moved up the economic ladder, they have got more and more Hinduized. However, there are some distinct exceptions such as those of the Kurumans who strictly worship their ancestors. Likewise, there are a large number of tribals who are basically animists.

Conversion to Christianity among the tribals of Wynad has been almost negligible. Exceptions are those Kuruchians who were ex-communicated in the past by their own people for mixing with others. One of the reasons for the failure of conversion to other religions has been the exclusiveness followed by the tribals, i.e. the strong tribal identity as expressed by the existence and vitality of institutions like the sub-clans and the headman which even today function as centres of power and authority. Another reason was discovered in course of interview with the tribals i.e. the identification of the church with the exploitative classes, who have taken—in the eyes of the tribals of Wynad—land for them.

The Kuruchians used to have, some years ago, a peculiar custom of Tali Marriage, in which a boy tied a heart-shaped gold ornament (called Tali) round the neck of a girl with the help of a white silk thread and the boy, thus, used to become her ritual husband throughout her life, but was not entitled to visit her again. In case of Mullukurumans this 'Tali' is tied by the maternal uncle. A Kuruchian girl usually gets married to the son of the senior most man in her mother's house or to a maternal nephew of her father. Among Mullukuruman and Paniyans, there is a system of paying bride-price. If a Paniyan bridegroom is too poor to pay the bride-price he has to work for some time for the bride's parents,

(*Contd. on Page 15*)

Contribution of Large Projects Towards Social and Economic Transformation of Backward Areas : A Case of Koraput District

I. UDAYA BHASKARA REDDY*

R. N. CHATTOPADHYAY**

ABSTRACT: A number of large projects are being executed in our country, especially in resource-rich but paradoxically backward areas. These backward areas are the abodes of economically weaker sections of the society and it is one of the deliberate policies of Government to establish large projects not only to foster the economic betterment of the indigenous population, but also to bring social and economic transformation of backward regions. The resource-rich district of Koraput in Orissa, has the distinction of having several large projects like HAL, J. K. Paper Mill, major hydro-electric projects like Machkund, Balimela, upper Indravati etc., and at present upper Kolab, a mammoth hydro-electric project and establishment of the most prestigious and one of the world's biggest aluminia project NALCO, and is a fast developing region. The present paper highlights the contribution of these projects, especially of NALCO Project for the transformation of this region over the last few years, in terms of agriculture, occupations, income levels, social and cultural values and life-styles. The paper discusses pollution hazard also.

Introduction

The process of development initiated soon after independence has given scope for the esablishment of large projects in resource-rich but paradoxically backward areas. The establishment of large projects in these areas has promoted economic growth of the region, skill formation among the local people and brought an overall change in the life of the local people. The backward rural areas are passing through a phase of social and economic transformation. Establishment of non-traditional activities in backward rural areas is the most active agency, which will bring an overall transformation in the region. These activities and associated developments will bring a significant change in traditional economy. Thus the emergent new economy will contribute significantly to the production, employment, income, consumption etc.

Since Independence a number of large projects have been established in backward areas, which contributed significantly towards social and economic transformation of these areas. Attention is drawn in the present paper, how various large projects established in resource-rich backward district of Koraput has accelerated the process of development and transformed the life of people in the region.

Background

Koraput is one of the largest districts in the country and rich in various natural resources like minerals, water, forest etc., but due to the inadequate exploitation of the resources has resulted to remain as most underdeveloped regions of the country. However, after Independence a number of large projects like HAL, J. K. Paper Mill, Hydro-electric projects like Machkund, Balimela, upper Indravati etc. have come up and at present NALCO, one of the world's biggest integrated Aluminia Project which is likely to commence its production soon and upper Kolab a mammoth multipurpose hydro-electric project, which is also under completion stage have contributed significantly for the all round development of the region by emphasising area development and maximising the local skill and resources. These projects have induced a number of benefits like creation of gainful

*Lecturer, Unit for Urban Studies, Tata Institute of Social Sciences, Bombay 400 088.

**Professor of Planning, Indian Institute of Technology, Kharagpur. Paper presented at the VII National Geography Congress, BHU, Varanasi, December 26-28, 1985.

employment, construction of roads, bridges, extension of irrigation facilities, soil conservation, afforestation, linkage development etc. Further the development of various infrastructures has laid down the foundations for the all round integrated development of the region.

Economic Transformation

The district has undergone almost a total transformation durlng the last few years, especially after the establishment of NALCO project, before that it was one of the acute backward districts of Orissa. Economic development started with the discovery of huge bauxite deposits and subsequently a number of developmental activities tken place. The economy of the district which was based on traditional agriculture and forestry is now emerging as one of the pioneering industrial region of the State. This change from unsound economic base to a sound one has brought forth some other changes in socio-economic conditiōns, infrastructure development, industrial position, resource utilisation, increasing urbanisation, labour potential and many other associated aspects of development.

The most striking change in the economy is reflected through the number of villagers employed directly or indirectly in the industrial complexes. The occupation structure of the region has changed significantly. The occupational pattern in the project area is furnished in Table 1.

TABLE 1

Changing Occupation Structure in the Project Area of Koraput.

(In percentage)

	Cultivators	Agricultural labourers	Wage earning	Service (regular employment)	Business	Others
ST ..	..	....	80.0	11.1	6.7	2.2
SC ..	..	9.1	59.1	21.0	6.3	4.5
Others ..	27.0	4.4	35.4	23.5	8.0	1.7
Total ..	17.0	3.9	51.0	18.5	7.4	2.2

Source : Household Survey, 1984-85.

When we compare the occupational structure around project area with that of district's figure, it is found that while 82 % of the district's working population are engaged either as cultivators or agricultural labourers, while only 21% are found in the project area. Further, owing to the proximity of the industry and availability of jobs of different kinds, a number of people work in the project in the permanent and casual category or have some other allied agricultural occupations in the surroundings. Thus it is observed 51% are engaged as daily wage earners, working under contractors as casual labourers in the factory work, road construction, bridges and other activities, while 18·5% are in the services as watchmen, security guards, gardeners, helpers etc. and another 7·4% are involved in petty trade, which has wider scope in the project area. Thus there is a shift in occupational structure of the region. Further, it is also noticed, that the economy of the villages around the projects has been largely changed. Although agriculture still remains the major source of livelihood, the emergence of industrialisation and consequent urbanisation have opened many more avenues for the villagers and have readily accepted these. Thus these projects have hastened the process of agricultural development because of the demand the townships created for agriculture and allied sectoral products like vegetables, fruits, milk, eggs, meat, pulses, foodgrains etc.

These projects have given scope for rising the earning and purchasing capacity of the local people and a large section of people are benefited due to their direct and indirect employment. The projects have blessed them with raised and secured income. It has also opened scope for ready market for selling their produces and thus raised the income. The changing income pattern in the project area is shown in Table 2.

TABLE 2

Changing Income Pattern in the Project Area (in Rs.)/year

	Average Income/ Household	Average Earner/ Family	Per Capita Income
ST ..	6,818	1.96	1,823
SC ..	10,182	2.20	2,679
Others ..	6,619	1.92	1,557
Total ..	7,764	1.96	1,903

Source : Household Survey, 1984-85.

As a result of the availability of job opportunities the income pattern has undergone considerable changes in the project area. The per capita income is Rs. 1,903, which is much higher when

compared with Orissa figure of Rs. 860 and All India figure of Rs. 1,267/year.* Thus it may be concluded that one of the most striking contribution of the projects is the rise in the living standard of the people.

With the coming up of the projects, the surrounding villages are connected by roads. Thus the region is open to the outside world and it has become easy to catch the pace of development taking place outside. The urban industrial complexes have created a strong market force for their own demand of different consumer goods and this in turn has helped them to emerge as regional markets with much larger service areas beyond the limits of the complexes. Due to spurt of construction activities in these project areas, there are a number of service and business units of different categories have been established to cater the daily and continuous needs of the people in the project and pariphery areas, and thus opened scope for self-employment and also created a good market for agricultural products. Various community facilities like education, health have been established and the people around the project area are becoming conscious of availing these facilities. Drinking water facilities have been improved by sunking tube wells in the project and nearby villages. These projects have contributed for emerging potential growth centres around the project areas, for the establishment of schools, hospitals, markets, small and ancilliary industries, production-*cum*-training centres, banks, co-operatives and similar other organisations in and around project areas and thus an integrated development has been taking place in the district. Further, due to the requirement of the projects, a large number of small scale and cottage industries are coming up as ancilliaries and auxilliaries to projects around these areas. All these new development impulses will reach the surrounding villages and thus provide scope for quicker economic transformation of the region.

Social Transformation

The establishment of large projects in the underdeveloped backward areas solves both the purpose of modification in the cultural patterns and development in the economic techniques. Thus the economic development is sure to materialise along with a change in the old social values and traditional organisation of the rural societies. The rural industrial continuum results into changes in the life styles of rural population. The breakdown of the authority and leadership in the family and village organisation has become additional activities. The village Panchayats have no longer a dominating role to play and the influence and importance of the traditional village leaders is decreasing and the set of educated, national and political conscious leaders are fast replacing them.

The wheel of the social customs and traditions moves forward with the changes in social atmosphere. One of the many effects of non-traditional activities in the social field is its heterogeneity ideas and ideologies, language and literature, food habits, dress pattern, behaviours and religious outlook all become heterogeneous as the people from different places centre in the project area. The people around these areas generally advancing towards integration with general masses of people, but at the same time they are rapidly losing their traditional socio-cultural characteristics. The contact with people of different communities has broadened the views of the villages and helped them to get rid of supersitions, beliefs and customs to a great extent. This has further accelerated the understanding of other people's psychology and culture which has been imperceptively imbibed by them to an appreciable extent.

In these project areas the women folk are fast becoming changed from their traditional outlook to modernity. Reduction of economic values of women folk in project areas, their relative economic and social independence coupled with modernisation have conditioned the changes in women folk. Further, there has been a greater spread of education and there is no doubt that common people have become more conscious of public health and they also have started using modern medicines and taking more hygienic food.

Environmental Hazards

From the environmental point of view, there are many ills. As these will affect both the exposed and unexposed villages. Emitting pollutants to air, releasing of effluents to water and dumping of solid wastes on open grounds by the projects have caused many hazards to the life of man, animal and plants. Due to NALCO project the major problem of soil erosion associated with strip mining and wind erosion when the bauxite is dry and rain water

* Bureau of Statistics and Economics, Bhubaneswar, Economic Survey of Orissa, 1980-81, p. 6.

erosion is active. Further, open cast mining can generate 0·25 kg. of dust per metric tonne of bauxite mining during digging, stock filling, loading and drying operations. In addition, significant air pollution from exhaust fumes during heavy vehicular movement and noise pollution will take place when the project is finally implemented. This, in turn, affects the spread of diseases to crops, man and animals.

Due to construction of upper Kolab Dam a large area will be submerged which includes the important forest area. But little attention has been paid to the environmental consequences of the project. The execution of the project involves the loss of forest resources in the submergeable area. Apart from this situation reservoir due to large scale deforestation can lead to ecological imbalances. The various environmental disturbances are : (1) scarcity of forest produce, (2) siltation of the reservoir, (3) ecological imbalance and (4) decimation of biological diversity.

Therefore, proper attention should be made for assuring the environmental protection. Economic development ultimately depends on the intensification of the use of the earth's natural resources. There should be particular emphasis on the maintenance of the long life of reservoirs, and thus avoiding the adverse consequences on other resources such as soil, forest and wild animals.

Conclusion

For integrated development of the surrounding region of the projects, it is essential to plan in a phased manner in context with cultural and economic milieu of the region in order to approach the growth of development in a manner that leads to a balance between the technological and cultural development between the agricultural and industrial economy and between rural and urban industrial way of life. The establishment of large projects in backward areas has dislocated the life styles of local people and exposed to new urban and industrial culture. Therefore proper care should be taken for smooth economic and social transformation of the region as well as people. These changes must be brought slowly, continuously and in harmony with their traditional institutions, so that the local people can spontaneously adjust to the changed economy and society.

To sum up, in the light of significant contribution of large projects for the development of the backward areas, it is essential for the formulation of an effective and planned strategies for the balanced and integrated development relevant to the people of backward areas to promote a more heterogeneous socio-economic development.

References

1. Misra, D. C. (1972) ; Role of Industralisation Development of Sundergarh District Region, MCP Dissertation (unpublished), IIT, Kharagpur.

2. Pranab Kumar Das Gupta (1982) ; Transformation of Tribal Economy in an Industrial Context ; in K. S. Singh (Ed) Economics of the Tribes and their Transformation, Concept Publishing Co., New Delhi.

3. Sinhamahapatra, A. (1980) ; Impact of Industrialisation on Tribals in Eastern India and its Implications ; Ph.D. Thesis (unpublished), IIT, Kharagpur.

4. Uday Bhaskara Reddy (1983) ; Social and Economic Rehabilitation of Affected People in NALCO—Upper Kolab Project Area, Koraput District, M.R.P. Dissertation (unpublished), IIT, Kharagpur.

5. Vidyarthi, L.P. (1970) ; Socio-Cultural Implications of Industrialisation in India, A Case Study of Tribal Bihar, Planning Commission, Government of India, New Delhi.

Forest Policy : a Draft Statement

SHARAD KULKARNI

Director, Centre for Tribal Conscientization

Background

NUMBER of activists working among the forest-dwellers and tribal communities have been thinking about the reorientation of the Forest Policy for the conservation and development of forests with the major objectives of maintaining an ecological balance especially in the sensitive areas in the Himalaya region and meeting the basic needs of the people like food, fuel, fodder etc. These activists came together in 1981 and 1982 to oppose the unbriddled commercialisation of forests with undue restrictions on the existing rights of the forest-dwellers adopted in the Draft Forest Bill, 1980. The public awakening initiated by the discussion on the Draft Forest Bill resulted in the shelving of the Bill. A number of activists thought of this as only a partial success and continued their research in the prevalent Forest Policy and its implementation. After 1980, there was also a new awareness about the need for maintaining ecological balance. In the reorganisation of departments at the Centre, the Forest Department has become a part of the Department of Environment. The Government has also constituted a Wastelands Development Board with an ambitious plan to bring about 50 million acres of land under tree cover every year.

Under these changed conditions, the Centre for Tribal Conscientization organised a meeting of activists working among the tribal communities and forest-dwellers from 13th to 15th December 1985 at Kashele in the Raigad district of Maharashtra. Over 25 activists from all over the country discussed the broad features of Forest Policy and requested the author to prepare a draft of Forest Policy Statement on the basis of the discussions in the meeting. What follows is a provisional draft to be circulated for discussion among the activists and experts in the field of forestry.

Preamble

Large scale deforestation has brought India on the brink of ecological collapse. Heavy damages caused by floods have become an annual feature. Benefits from the big irrigation dams on which crores of rupees have been spent are being nullified due to heavy silting. Scarcity of fuelwood has reached on alarming proportion and the workload on children and women collecting fuelwood for domestic consumption and sale has increased tremendously. There has been a steep fall in the supply of essential forest produce.

On the other hand the demand for forest produce has increased considerably. Consumption of paper is increasing every day. Man-made fibres also need a large quantity of wood for pulp. Ever rising prices of kerosene are compelling the rural and urban poor to use charcoal and wood as fuel.

Efforts are being made to bridge the everwidening gap between decreasing supply and increasing demand by initiating social forestry projects, restricting forest-dwellers' rights over forest land and produce, raising para-military forces to protect the forests and tightening the government control over public and private forests.

It must be realized that the above mentioned efforts will not succeed unless there is a radical change in the forest policy and its implementation. What we need is a genuine social forest policy that increases people's participation in the development and conservation of forests. We need a people's movement to develop and conserve forest resources.

Such a popular participation requires a new pro-people forest policy, aimed at meeting the basic needs of the people and a decentralised forest management coupled with a new consciousness among the mass of the people. The draft forest policy statement that follows is a result of common thinking of a group of activists working

among the forest-dwelling communities and concerned with the development and conservation of forests by the people and for the people.

Forest Policy Resolution

The British Government declared its Forest Policy (hereinafter FP) by a resolution on the 19th October 1884. It emphasized the state control over forests and the need to exploit forests for the purposes of augmenting the state revenue. After Independence, the Government issued a resolution on National Forest Policy on 12th May 1952. Considerable changes in the State Policy, socio-economic conditions of the people in the country and the quality and the quantity of forests have taken place since 1952 and it is necessary to reorient the FP to meet the new challenges facing the country.

Objectives

The FP must be based on the following main objectives:—

1. Protection of environment and maintenance of ecological balance;

2. Meeting the basic needs of the people in and around the forests for fuel, food, fooder, fertilizer, fibre, shelter, herbal medicines and to collect minor forest produce;

3. Meeting the basic needs of the rural and urban population for fuel, fodder and shelter;

4. Providing employment opportunities at fair wages to the local population in the conservation and development of forests and small scale forest based industries;

5. Meeting the needs of industries for forest based raw-materials.

Thus the considerations of revenue for the State must not be given any priority over the above objectives. It is wrong to equate national interest with the government interest at the cost of ignoring the basic needs of the majority of the people for fuel and fodder.

Classification of Forests

Family Forests.—Households particularly those belonging to the landless and the marginal farmer groups should be encouraged to use wastelands for growing trees that would meet the local needs of the people for food, fuel, fodder, fertilizers, medicines etc. These households should be given wastelands for the growing of forests on certain conditions which will mainly include the following:—

(*a*) The lessee will be allowed to enjoy full ownership of minor forest produce (MFP) like flowers, fruits, leaves etc.

(*b*) A record of trees standing in the land will be maintained.

(*c*) Trees will be felled only with the previous sanction of the stipulated authorities.

(*d*) The land will not be used for the cultivation of food and other cash-crops.

The basic object of Family Forests (FF) will be to meet the basic needs of the local people, to provide self-employment to the rural poor and to bring the wastelands under tree cover.

Village Forests (VF).—Waste lands adjacent to village and not covered under FF will be handed over to the Gram Panchayats (GP) which are ready to form Van Panchayats (VP) and to use such lands for the growing of trees. The management and protection of these forests will be primary responsibility of the VP. The VP will have right to collect and sell MFP as also fuel. At least, half of the produce will be ear-marked for the use of the villagers.

Natural Forests (NF).—Certain forests which are natural and old will be maintained in their natural state and declared as NF. Some of these will be preserved as genetic reserves and protected from human encroachment in any form.

Natural Forests excluding the genetic reserves forests will be maintained in their natural conditions. However, local persons will be allowed to use dead wood and fallen leaves, fruits etc. from these.

Construction of irrigation, hydroelectricity and other projects resulting in the deforestation of Natural Forests would be discouraged.

The management of NF will be entrusted to the Central Board for the Protection of Natural Forests (CBPNF). Official and unofficial experts in forestry and the representatives of the people from the areas adjoining these forests will be nominated as members of this Central Board. Private ownership of NF, wherever it exists, will be abolished and all the NF would be owned by the State and managed by the CBPNF.

State Forests (SF).—Forests which are not covered by any of the above classes will be declared as SF. The management of SF will be entrusted to the Forest Department (FD). The major objective of managing these forests will be to

meet the basic needs of the people for fuel and fodder etc. and also the needs of industries.

The managements of these forests would be handed over to the Zilla Van Panchayats created for the purpose. It will be the duty of Zilla Van Panchayats (ZVP) to develop and maintain forests in their districts with a view to meet the basic needs of the people and also to provide forest produce for industrial purposes. A minimum of 5 % of the total land in every district will be under SF. A higher proportion would be fixed for the ecologically sensitive and the major catchment areas. The ZVP would be empowered to decide the composition of forests in their areas. All the decisions relating to the development and exploitation of forests would be prepared as working plans and would be published and available for scrutiny to anybody. The present system of classifying forest working plans *for official use only* will be given up.

Regulation of the Use of Forest Policy

Every effort would be made to discourage the uses of wood for decorative purposes excluding handicraft wood works. Production and consumption of wood-based products like paper and rayon would be drastically regulated. The coverage of advertising space in newspapers and journals would be limited to a fixed proportion stipulated from time to time.

Forest products will not be supplied to big industries at subsidised rates. The local small-scale and cottage industries will have priority in the use of forest products. Efforts will be made to establish and run forest produce processing units in or near the forest areas.

Minor Forest Produce (MFP).—Millions of forest-dwellers mainly belonging to poor sections of the society subsist on the consumption and sale of MFP. Forests must be developed in such a way that will increase the production of MFP. While regulations should be laid down for the collection and sale of MFP, the system of auctions for the purchase of these products must be given up. The state official agencies like Tribal Development Corporations (TDC) and Forest Development Corporation (FDC) may be given the monopoly rights to purchase certain important items of MFP, subject to the condition that these agencies will not appoint merchants as their agents for the purchase of these products and will directly purchase them from those who collect these products and that the prices for these products would be fixed reasonably and declared in advance before the gathering season.

The establishment of co-operatives to collect and process MFP in the areas adjoining the forests will be encouraged.

Treelands in Agricultural Areas

Every effort would be made to encourage the growing of trees in the agricultural lands particularly on boundaries and also on the road and canal sides. Agriculturists would be supplied seeds, sapplings and know-how to grow trees on agricultural lands without affecting their usual cultivation.

Gram Panchayats would be granted the usufruct of trees grown and/or protected by them on the road and canal sides.

Wildlife.—Effort will be made to afford protection to the forest animals particularly the rare and declining species. However, efforts will be made to see that the establishment of wildlife sanctuaries and large scale national parks do not deprive the local population of their means of livelihood.

Grazing.—A time has come to restrict the free grazing of animals in the forest areas particularly in the State Forests classified above. Every effort will be made to popularise stall feeding and the cultivation of nutritious grasses in the Family and Village Forests. No grazing will be allowed in NF and the SF. However, fodder will be supplied to the local population from these forests at concessional rates.

Shifting Cultivation.—It is necessary to check the practice of shifting cultivation in certain areas to save damage to the forests. This can be done only by giving cultivable lands to the shifting cultivators and to provide them with necessary inputs in the initial stages. Cultivable lands where there are no trees but which are shown in the records as forest lands will be handed over to the shifting cultivators.

Forest Administration.—It will be necessary to change the entire tone of forest administration (FA) in order to remove its para-military, authoritarian and regulatory nature and to make its people-oriented, advisory and participatory like the departments of agriculture in different States. The FD and officials will be no more the sole decision makers in the development, conservation and exploitation of forests. They will act

mainly as advisors in these processes. FDC will make their plans of exploitation available to the public. The major aim to collect maximum revenue from forests will be changed and the aim of ecological conservation and meeting the basic needs of the people will be substituted in its place. The Forest Administration will be decentralised and made responsible to the local people.

Forest Research.—So far all the research in forestry has been carried on with a view to maximise income by introducing and popularising valuable species like Teak, Eucalyptus and Pine. Fuel providing trees have been neglected in all such research. Efforts will be made to emphasize the need to carry on researches in the better cultivation of popular local trees that meet the basic needs of the local people. Research in forestry has so far been mainly in the fields of Botany and Zoology with utter disregard to the needs and relations of the forest-dwellers to the forests. This will be suitably changed.

Forest Education.—Till now the scope of forest education has been limited only to the training of persons working in the forest departments. This needs to be changed and the facilities of forest education should be provided to all the persons interested in the development and protection of forests. It is necessary to make available relevant information about different species to all the people in simple non-technical language. Knowledge about different plant species is limited to only a few persons by the insistence on the use of Latin names. It is necessary to use the local names alongwith technical names and to make available useful information to all who desire it. It is necessary to create a tree consciousness in the population at large through the use of mass-media, audio-visual means, training camps etc.

Forest Legislation.—The forest administration and practices have been governed by the Indian Forests Act enacted in 1927. The major object of the colonial rule was the maximisation of State revenue with only lip sympathy to the causes of ecological balance and meeting the basic needs of the people.

The Indian Forests Act of 1927 will be replaced by a comprehensive Forest Act incorporating the national policy that emphasizes the maintenance of ecological balance and the meeting of the basic needs of the people. Forest development and conservation will receive priority over forests exploitation for revenue purposes. Full scope will be given to popular participation in the scheme of forest development and conservation.

Forests management will be decentralised on the lines stated earlier in the resolution. A Central Board of Forestry will be constituted consisting of Central Government Forest Officials, State Forest Officials and unofficial experts and social workers working in the field of forest development and conservation. The Board will be responsible to the Ministry of Environment. The decisions of Board taken from time to time will be suitably published without any veil of secrecy. The forestry will be a popular subject rather than a preserve of a few self-proclaimed and highly paid officials.

□ □ □

Status, Ethos and World—View **(Contd. From P. 7**

after which he cannot desert the girl and has to marry her. The wife of the senior-most man in the family is responsible for the maintenance of the sanctity of the sub-clan. Failure of a woman to bear children is not a sufficient reason for her husband to seek divorce in case of Kuruchians, but in the case of Mullukurumans it is so. In the latter case, the husband is permitted to take a second wife (who enjoys a superior social-status vis-a-vis a barren women). Divorce is permitted, but not frequently resorted to. Widow-remarriage is quite common among the Kerala tribes and this does not result in lowering of status in society.

When a man dies, he is usually buried. Only the body of the senior-most man in the family is cremated. Death pollution is observed by the members of the clan of the deceased for a specified number of days during which they have to observe certain taboos. No ritual mourning is observed for an infant. The eldest nephew of the deceased man is the chief-mourner among Kuruchians: the widow is given a very insignificant mourner's status among them. Once her husband dies, she returns to her natal lineage, at times even before the corpse is buried or cremated. Her husband's property is inherited by sister's son. Paniyan widows can return to their natal home only 3 years after her husband's death.

□ □ □

In the Social Context of Education and Tribal Development

Dr. B. G. BANERJEE,

Lecturer, Department of Anthropology Punjab University, Chandigarh 160 014.

LIKE any other dynamic concept, the concept of development has changed over time. One may consider this change a radical one too, considering the concept to be a post-Second World War phenomenon. Earlier the concept of development in a society meant economic growth. Some of the pressing problems like inequality and poverty were thought to be capable of resolve through the growth in the economic sphere. It was thought that economic growth would take place in some geographic areas first and then percolate down to all areas and to all sections of the society. Assumption extended to the extent that economic growth shall lead to a transformation of a traditional society with its archaic characteristics into a modern one. In short, economic growth assumed the role of an independent variable and other problems relating to development dependent upon it.

Today it is realised that economic growth in one geographical area does not automatically introduce growth in other areas ; the economic wellbeing of a class of people does not necessarily percolate down the entire population. Under the conditions of laissez-faire, in effect, it widens the economic gap between the rich and the poor. Time is opportune now to realise that the ultimate goal of development is the overall improvement of the quality of life of a society. It should be man-centered. " Till recently the goals and the yardsticks of success achieved were reckoned in quantitative term—agricultural productivity, wells dug, pumpsets installed, dispensaries opened, primary schools provided, increase in rural savings, turnover by co-operative societies and so on. A mechanically efficient system, but tending to overlook a vital factor-human values and human factor. The quality of life can be ignored only at the grave peril."[1] It must emphasize personal and societal growth, meaning, awareness : self-awareness and awareness of what is going on within us and awareness of the world around us. Nevertheless, one must not be misled to drop efforts of economic development. It needs yet another dimension. The element of social structure essentially needs to be incorporated. It is possible to conceptualize development in terms of its relation with social structure.[2]

Social structure has a reality of its own. For a proper understanding of the nature of transformation of a traditional society to a modern one, the concept needs full attention, alongwith the attendent clause that the analysis reveals its constraints on development. UNESCO observation may be useful. " The emphasis on economic and social factors should not be allowed to overshadow another and less fundamental aim of educational development : the transmission and enrichment of common cultural and moral values. It is in these values that the individual and the society find their identity and worth. Education is not a medium for the transmission of these values from one generation to another; it is also an expression of a continuing revaluation."[3]

The principles of religion, ethnicity, caste and kinship characterize a traditional Indian society. Among these principles the caste system is very relevant in the context of development and education. If development through education is aimed at making a man self-reliant, creative and sociable, the caste system stands in sharp contrast. Social inequality is inherited by the members of a group. Individual has no choice so far as his occupation is concerned ; to develop skill according to his capacity. Economic development which is not specifically aimed at bringing the gaps between the different caste groups, actually results in widening the gap. D'Souza while citing this prominent but unjust consequences observes: " In the rapidly developing States in India, such as the

Punjab, this trend is very much in evidence: what is worse, the more economically developed a region within the State, the greater is the disparity. In the rural areas of the Punjab the fruits of agricultural development have mainly gone to the people who own agricultural land and there are extreme differences between the members of some castes who own almost all the agricultural land and those of some of the others who are able to supply only their labour. It may be true that some part of the prosperity of the farmers has trickled down to the labourers, but not enough to reduce the gap; and it is so disproportionate to the over all gain of the cultivators that economic gap between the cultivators and the labourers have actually widened."[4]

Yet another realm of problem felt is poverty. " The sheer dimensions of the problems involved in attempting to raise the level of life in rural communities steped as the ignorance and poverty make it impossible to wash away this stark reality in our nation-building activities."[5]

The Planning Commission, Government of India, has begun to deal with this problem in a more or less direct manner. A number of schemes such as the Minimum Needs Programme, the Integrated Rural Development Programme, the National Rural Employment Programme have been started to eradicate poverty. However, none of these schemes is linked directly with objective of transformation of the society. Irony is that the outcome of these schemes owing to infrastructural facilities reach the richer section more than the poorer ones. Of course, through these schemes, the poor keep their body and soul together.

Instances of schemes aiming at improvement of the underprivileged and bringing about a transformation of the society are not wanting in our country. The various measures adopted by the Central and the State Governments are major steps in the amelioration of the lot of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes. One can make one's assessment as the real success of various measures of protective discrimination in favour of Scheduled Castes and Scheduled Tribes. But others can certainly gauze the modest success of these measures in narrowing the socio-economic gap between Scheduled Castes and Scheduled Tribes on the one hand and the mainstream of Indian population, on the other. Or at least has not become worse. At this juncture, it is important to note that on account of these measures of protective discrimination, the social inequality among the various Scheduled Castes and Scheduled Tribes have widened. It has created an 'elite' group and rest, the commoner, in their own social group. This anamolous situation exists owing to an oversight: lack of understanding of the structural differentiation and hierarchy among the Scheduled Castes and in a limited way, Scheduled Tribes also. A question is raised now: who would bring about a transformation in the society ?

II

In India, after Independence, a link was sought to be established between education on the one hand, and national development on the other. " If this change (development) on a grand scale is to be achieved without violent revolution—there is one instrument and one instrument only that can be used: Education: This direct link between education, national development and prosperity which we have emphasized and in which we deeply believe exists only when the national system of education in a revolution in education which in turn will set in motion the much desired social, economic and cultural revolution."[6] We seem to have lost faith in this; it is waning.

Education and social structure are closely interlinked and their mutual interaction is critical to an understanding of this relationship. For failures of education in a community, how justified are we to view it solely in terms of its inherent shortcomings ? Raising further questions may help: what is the relationship between education and social change ? How can education initiate social change ? Development being only one aspect of social change, the questions asked are relevant and meaningful.

The process of development is associated with certain fundamental and pervasive transformation in the society. Education should be seen not as a passive response to social forces but as an instrument for bringing about social change and transformation. This potential role of education is vital in the developing countries. All education is exclusively an instrument in social transformation. The purposes of education and its tools and methods have to be refashioned to some wider ends of social change and transformation.

Modernisation and development studies have focussed attention on only one dimension of social change. While looking at the relationship of education and social change, one confronts with different streams of thought. Firstly, that education is for itself and has

nothing to do with social change. Secondly, that education is determined completely by social factors and therefore, has no role in changing a society.. No change through the educational system is feasible without prior changes in the social structure of a society; thus, lends a Marxist framework. Thirdly, that education is an independent variable and therefore can and does introduce social change; thus, it has a functional framework. And fourthly, that the educational change and social change must take place simultaneously. Today it is this viewpoint which is gaining currency among the students of development.

The relationship of education and social change can also be viewed from the point of view of socialization process. In this process of socialization, three universally accepted constituents are (i) the agent of socialization, (ii) the socializee and (iii) the content of socialization. Of late, a fourth dimension is added—the power structure and distribution of social, economic and political power in the society. The educational process, when analyzed properly, infer two possibilities. One education in its actual conduct cannot rise much above the collective of the socializing agents, that is, above the prevailing social interests. Two, the desired social change through education can actually occur in society to the extent that the socializers aspire to have economic and social change. Closer are these two, rapid is the pace of change. In heterogeneous society, there are a number of pulls in different directions, the resultant being a heterogeneous and mixed-up pattern of actual social change. Post-independence era in India is an example of that.[7]

III

Socialization is synonymous with education, writes Brookover: "It includes any social behaviour that assists in the induction of the child into membership in the society, or any behaviour by which the society perpetuates itself through the new generation."[8] Margaret Mead defines education as "the cultural process, the way in which each newborn human infant is transformed into a full member of a specific human society."[9] Both these definitions indicate one aspect—socialization or education is a cultural process in which inculcation of norms, values, attitudes, morals, skills are imbibed in the members of the society so that there is continuity in each generation various aspects of the society. Socialization in a traditional society stabilizes social norms and values. It is essentially a conservative and culture transmitted process. Elementary Indian education never brought any radical innovation of values. However, with the changing world, the concept of education is experiencing a complete transvaluation. Today education is a powerful agent of social change. It unlocks the door to modernization. It is also a sure road to economic modernization and progress. Report of the Working Group on Tribal Development suggests: "We feel while the core economic sectors might hold primacy in planning, education is the key to tribal development... Education is an input not only for economic development but also for inner strength of the tribal communities so that they can meet the new challenge on terms of some degree of equality."[10]

The ultimate goal of education is to assist in achieving socio-economic objectives by innovations, and by helping them to acquire the new vocational skills, knowledge and attitude which they could use effectively in their respective professions. It also creates an awareness of the prevailing situation and makes people look for and find the direction of change. It cultivates a rational, objective and scientific temper, enriches human potential and its later stage, stimulates to achieve a greater degree of individual, social, cultural and economic development through participation and sharing of knowledge among various sections of the society. We consider Griegson's pleading: we need to introduce among the tribals such a kind of education which would restore confidence in them. He writes: "We have to restore and foster the aboriginal's self-respect by protecting him from loss of land, bond service, debt and oppression, ...and to educate him not merely to retain and value his own tribal culture but also to take and hold his due place in the economic, political and cultural life of modern India."[11]

Central and State Governments have been making positive efforts to spread education among the tribals. This is much in the line of philosophy of tribal development and also to fulfill the constitutional obligations. According to 1981 Census, the percentage of Scheduled Tribe population is 7·76% (male 7·57% and Female 7·96%). We observe in 1981 census a few States where the percentage of literacy among the Scheduled Tribes is comparatively better as in Nagaland (40·32%), Manipur (39·74%) and in some Union

Territories like Mizoram (59·63%) and Lakswadweep (53·13%). On the other hand, we have some States and Union Territories with low literacy like in Andhra Pradesh (7·82%), Rajasthan (10·27%), Madhya Pradesh (10·68%), West Bengal (13·21%), Orissa (13·96%) and Bihar (16·99%). The percentage of literacy of Scheduled Tribes as a whole is 16·35% in 1981 compared to 11·30% in 1971. This figure is in sharp contrast to the literacy in general which is 36·23% in 1981.

The definition of a literate person adopted in the 1981 Census is: " A person who can both read and write with understanding in any language is to be taken as literate. A person who can merely read but cannot write is not literate. It is not necessary that a person who is literate should have received any formal education or should have passed any minimum educational standard."[13]

As already indicated Nagaland has the highest literacy rate followed by Manipur. Among the Union Territories, the highest rank is occupied by Mizoram, followed by Lakswadweep. The same trend prevails in rural areas. In the case of urban areas the highest percentage of Scheduled Tribe literates is *found* in Tripura (78·81%), followed by Nagaland (66·78%) among the States. Among the Union Territories, Mizoram occupies the highest position having the literacy rate of 74·04% followed by Andaman and Nicobar Islands (72·69%).

Literacy and education indicate the social development of a community. Literacy and learning were considered very important in Indian society but due to foreign invasions and consequent wars, internecine feuds and the resulting uncertainties and also the natural calamities in the past, the economy was completely shattered and education was wholly neglected. Census of 1881 revealed only 90 male literates per 1000 males and 4 females per 1000 females. It is claimed today that there is a steady improvement in the proportion of literates among both males and females.

In developing societies, education is an investment; it generates skills and knowledge for economic growth. " Literacy is a value in itself. In addition there is an economic reason, a developmental reason for primary education, for it enables children to acquire literacy and to retain it in adulthood, besides cultivating in them the capacity to acquire skills and develop right attitude to work and production."[14]

Let us consider the spread of literacy in the tribal map of India. If one looks at the tribal literacy rate, the picture is highly disappointing. When the growth of literacy of some of the numerically large tribes in India for the decade, 1961-71, is considered, we observe in Table 1, except for Nagas (9·21%), it ranges from 0·74% (Khond) to 4·91% (Oraon). When the literacy percentages are calculated separately for males and females, the disparity is glaring. And it needs to be pointed out that when females literacy percentages of these tribes for the same period are considered, in Table 2, the increase is minimal ranging from 0·29% (Mina) to 7·04% (Naga).

An analysis of the growth of female literacy of tribals in different States and Union Territories of India reveals a wide variation. Table 3 shows that in 1971 there were States like Andhra Pradesh, Orissa and Rajasthan where the growth rate of female literacy was below 1% (0·65%, 0·81% and 0·21% respectively). On the other hand, there were States where maximum growth rate was 18·33% (Lakswadweep), followed by 8·48% (Kerala) and 7·11% (Nagaland). However, the picture is slightly different in 1981 Census. The States where the growth of female literacy is below 2% are Andhra Pradesh, Madhya Pradesh, Rajasthan and West Bengal. On the other hand, there are States where maximum growth rate of female literacy 15·31% (Nagaland), followed by 13·98% (Lakswadweep) and 13·81% (Goa, Daman & Diu). It must be mentioned here that some States have progressively shown increased growth rate like in Nagaland (7·11% in 1971 and 15·31% in 1981), Andaman and Nicobar Islands (4·65% in 1971 and 12·14% in 1981) and Manipur (1·20% in 1971 and 11·48% in 1981). However, there are some States where the female literacy rate in the last decade has actually gone down like in Karnataka and Kerala, or marginally increased as in Madhya Pradesh, Rajasthan and West Bengal.

This situation is alarming. A decade of developmental efforts to eradicate illiteracy among the members of the weaker sections of our society show concern. To educate tribal women should, in effect, become one of the high priority in the list of social developmental programmes of our government.

IV

There are some constraints on education in general and literacy is specific. There is no doubt about

literacy as a viable landmark in the economic progress and social development. Poverty of the tribals acts as a stumbling block. Save once wrote: "In case of people who hardly get bread twice a day, literacy is a tall talk."[15] Ignorance of the people is yet another constraints on tribal development. Numerous programmes of socio-economic development undertaken in the tribal areas in India were not making much headway mainly because of ignorance and illiteracy of the tribals. Even to take advantage of the various development schemes, a certain degree of education is necessary.[16]

A high order of wastage still occurs in the first few years of the primary stage of education, since boys and girls are drawn away from the school to help in cultivation and sheperding in the middle of the academic sessions. Vacations at many places are not synchronized with the heavy agricultural seasons of sowing and harvesting. School hours fail to accommodate the rush hours in cultivating household. Persistently large number of single teacher schools makes school curriculum dull. So when the tribal boys and girls grow up, they inherit tradition of their parents' skills in the fields and household chores and illiteracy. We should remember 98% of the tribals live in rural areas and 93% of them depend in agriculture and allied sectors.[17]

Development through literacy education in a small community depends on (i) universal provision of school; (ii) universal retention of pupils till they complete the prescribed course and (iii) universal enrolment of pupils. And also that the disparity in educational attainments has roots in structural constraints.[18] The author is of the view that instead of the concept of traditional literacy, the concept of functional literacy would be a valuable educational exercise in the context of tribal development. Not only traditional literacy but also other skills which equip the tribals to face boldly the exogenous factors of modernization is the point in this case.

Functional literacy is not a new method of reading and writing. By functional literacy it is meant literacy that is related to an individual's or group's profession, skill and knowledge to create an interest in literacy as well as to maintain the interest even after he or she has completed the literacy course. It may usefully be conceived in the context of socio-economic priorities, planned and implemented as an integral part of a development programme. Thus, it provides a new type of curriculum development starting with identification in a given milieu the problems that impede tribal women's effective participation in the processes of economic and social development.

The contention here is to stress that traditional literacy, with its mass campaigns, its extensive and diffused approach, and functional literacy, centered on development, with its selective and intensive approach, are not mutually exclusive.

It is emphasized here that long-term plans for functional literacy properly integrated with the priorities of economic and social development, particularly educational plans, should be a matter of primary concern. It was at the World Congress of Ministers of Education on the Eradication of Illiteracy, organized by UNESCO in Iran, that the representatives of 89 countries, including many Asian countries, adopted the functional approach. This should prove of valuable to us where the problems of literacy and adult education are acute. India: 1979 reports: "A new scheme for Functional Literacy for Adult Women in the age group between 15-45 years was started in 1975-76. About 45,000 adult women attended these classes."[19] This departure from the traditional approach of social development is surely going to make a mark in future.

The success of this educational endeavour is basically because functional literacy is a kind of mental training in which the adult becomes accustomed to transferring the knowledge and skills one acquired to other fields where they are applicable. "Functional literacy is a valuable educational exercise in citizenship, one which helps to nurture positive attitude to the problems adults have to solve and active spirit of co-operation and responsibility in dealing with their collective problems."[20]

The author observes that for the purpose of functional literacy among the tribal women in India it is necessary to establish a strong separate wing in various educational institutions, financed by Education Ministry, if we mean business the socio-economic justice to some weaker section. Otherwise, such observation shall prevail. "The real rural prime-movers of a total social transformation, the rural proletariat and poor peasants are, except in some pockets where the sheer struggle for existence is leading them into clashes with the rural

vested interests, yet far from conscientisation and organisation. One cannot however hope for much in this respect from further rural educational advance because the prevalent educational system in its working and ideology usually strengthen the *status quo* in society. Education is an enabling process and liberating force of education will have to come to the rural areas from those who are already educated and who are already demystified about the present social structure or are in that process. In short, barring a few exceptions, education has yet to become a catalytic force to remove the rural masses in a significant manner."[21]

TABLE 1

*Literacy percentage and growth of Literacy in some of the numerically large Scheduled Tribes during 1961-1971**

Tribe	1961	1971	Growth of Literacy (1961-71)
1. Bhil	5.12	6.98	1.86
2. Gond	6.57	9.20	2.63
3. Santal	5.92	7.87	1.95
4. Oraon	10.58	15.49	4.91
5. Mina	5.16	8.30	3.14
6. Munda	11.45	14.33	2.88
7 Khond	6.99	7.73	0.74
8. Ho	9.34	12.51	3.17
9 Naga	14.43	23.64	9.21

*Based on data provided in Classification of Selected Scheduled Tribes by Literacy, Government of India, Ministry of Home Affairs, New Delhi, 1980.

TABLE 2

*Differential Literacy percentage and growth of Literacy in males and females of some of the numerically large Scheduled Tribes during 1961-1971**

Tribe		1961	1971	Growth Literacy (1961-71)
1. Bhil	M	8.96	12.02	3.06
	F	1.16	1.81	0.65
2. Gond	M	12.04	15.87	3.83
	F	1.19	2.59	1.40
3. Santal	M	10.58	13.65	3.07
	F	1.22	2.03	0.81
4. Oraon	M	16.17	22.43	6.26
	F	4.99	8.56	3.57
5. Mina	M	9.56	15.32	5.76
	F	0.28	0.57	0.29
6. Munda	M	18.13	20.99	2.86
	F	4.88	7.57	2.69
7. Khond	M	12.94	13.99	1.05
	F	1.20	1.52	0.32
8. Ho	M	17.32	22.14	4.82
	F	1.89	3.24	1.35
9. Naga	M	18.50	29.74	11.24
	F	10.35	17.39	7.04

*Based on data provided in Classification of Selected Scheduled Tribes by Literacy, Government of India, Ministry of Home Affairs, New Delhi, 1980.

TABLE 3

*Literacy percentage and growth of literacy in females of Scheduled Tribes in different Indian States and Union Territories during 1961-1981**

State / Union Territories	1961	1971	1981	Growth of (1961-71)	Literacy (1971-81)
1. Andhra Pradesh	1.48	2.13	3.46	0.65	1.33
2. Assam (including Mizoram) ..	15.72	17.16	....	1.44	....
3. Bihar	3.18	4.85	7.75	1.67	2.90
4. Gujarat	4.09	6.15	11.64	2.06	5.49
5. Himachal Pradesh	1.74	5.53	12.82	3.79	7.29
6. Karnataka	2.81	7.67	10.03	4.86	2.36
7. Kerala	11.92	19.40	26.02	8.48	6.62
8. Madhya Pradesh	0.97	2.18	3.60	1.21	1.42
9. Maharashtra	1.75	4.21	11.94	2.46	7.73
10. Manipur	17.67	18.87	30.35	1.20	11.48
11. Meghalaya	....	22.79	28.91	....	6.12
12. Nagaland	10.57	17.68	32.99	7.11	15.31
13. Orissa	1.77	2.53	4.76	0.81	2.18
14. Rajasthan	0.28	0.49	1.20	0.21	0.71
15. Tamil Nadu	2.73	4.48	14.00	1.75	9.52
16. Tripura	2.31	5.76	12.27	3.45	6.51
17. Uttar Pradesh	....	5.58	8.69	....	3.11
18. West Bengal	1.76	3.09	5.01	1.33	1.92
19. Andaman and Nicobar Islands ..	6.45	11.17	23.24	4.65	12.14
20. Arunachal Pradesh	....	1.70	7.31	....	5.61
21. Dadra and Nagar Haveli ..	0.41	2.59	8.42	2.18	5.83
22. Goa, Daman and Diu	....	5.08	18.89	....	13.81
23. Lakshadweep	10.61	28.94	42.92	18.33	13.98

*Based on data provided in *Classification of Selected Scheduled Tribes by Literacy*, Government of India, Ministry of Home Affairs New Delhi, 1980 and Census of India, 1981, Series-1 India, Primary Census Abstract Scheduled Tribes Part II B(iii)

Role of Voluntary Organisations In the Implementation and Administration of Tribal Development Programmes

S. R. SHEVKARI
Tribal Research and
Training Institute,
Government of Maharashtra,
Pune 411 001.

Introduction

It was something beyond comprehension for anyone to organise social services amongst Tribal people, when the tribal areas were characterised as 'remote and inacessible' places of tribal habitat. The foreign missionaries were the earliest agencies to organise and spread the social welfare services in the tribal areas in India. But their main motive was religious. It must, however, be admitted that the foreign missionaries with high spirit of devotion and sacrifice put through the arduous work, constant teaching and preaching set into motion the cycle of changes in regard to the tribals converted into christianity.

The spirit of helping the needy, destitute is the inborn quality and instinct in the religious-minded people, who volunteer the social welfare activities in the far-flunged areas neglected for some or the other reason.

Definition of voluntary organisation and voluntary efforts

Paul Chowdhry has aptly defined the voluntary efforts ... "voluntary efforts refer to those acts of individual, groups, etc. which through motivated by different considerations are spontaneous and aim at providing services to the needy, destitutes and handicapped." These voluntary efforts can be made to do social service on individual basis or through an organisation. Such an organisation which has been formed for making voluntary efforts in the field of any human activity is known as "Voluntary Organisation."

Over-View of the Treatment of Voluntary Organisations in the Five-Year Plans

It will be interesting to narrate the recommendations on the role of voluntary organisations in the Five Year Plans.

In the third Five Year Plan, it was emphasised that : Alongwith measures taken to strengthen the public services, it is also essential that as a matter of public policy, strong voluntary organisation should be built up for work among the tribal people.

At the beginning of the third Plan period, the scope of development in general and tribal development in particular was expended in the shape of institutionalised programme of action to be spread to every nook and corner of tribal areas.

The Fourth Plan strategy centered around introducing the Centrally Sponsored Programmes for placating the tribals and mitigating the problems of malnutrition and under-nutrition, besides strengthening the protective shield in the form of protective regulation such as land transfer regulation, Moneylender's Regulation and Debt Relief Regulation Act.

It was from the beginning of the Fifth Plan, a full stock of tribal situation was undertaken and attempt was made to spell out a clear operational strategy comprehending all aspects of social and economic life of the tribal communities.

The main theme of the Sixth Plan was the consolidation and expansion of the new approach in the earlier plan with the long-term objectives of—

(*i*) Narrowing down the gap between the levels of development of tribal and other areas, and

(*ii*) improving the quality of life of tribal communities.

Special emphasis was laid on generation of employment opportunities in tribal areas. The sphere of activities for the voluntary

organisation was thus broadened and they were encouraged to undertake a good deal of social and economic programmes for the down-trodden in the remote areas.

Tribal Sub-Plan in Maharashtra

The tribal sub-plan area of Maharashtra covered 75 Panchayat Samitis covered by 15 Districts of the State.

In the list of Scheduled Tribes of the country, 48 tribal groups have scheduled in this State. The population of the Scheduled Tribes communities stood at 57·72 lakhs according to 1981 Census, out of which 25·70 (45%) covered under tribal sub-plan area of the State. Maharashtra has been the abode of the most ancient tribes of our country i.e. Bhils who number 4·97 lakhs forming 20% of total tribal population in the Sub-Plan area of the State. Apart from the Bhils, there are several other important tribes in the State most of whom have retained their language and native culture. 25 tribes have been identified and considered as major tribes on the basis of their linguistic, cultural and demographic characteristics.

The different major tribal groups have given rise to the voluntary organisations which render the social service. These voluntary organisations or agencies have been instrumental in propagating the movement of voluntary efforts for developing tribal communities in the very remote tribal region of the State. Truly speaking their efforts have been really commendable since what was involved in the nature of work was extremely difficult.

State Policy and Voluntary Organisations

It has been the policy of State Government to encourage voluntary agencies. The State Government being enthusiastic to enlist the co-operation of the voluntary organisations in the implementation of the developmental schemes for the tribals and tribal areas. So the Government attaches great importance to the implementation of tribal welfare programmes through voluntary agencies. Ashram Schools, Hostels (for boys and girls) and a few primary and middle schools are being run by the voluntary organisations for the Scheduled Tribes. Besides, the Voluntary organisations in the State also assist in the conduct of smooth functioning of forest labour societies. Some of the voluntary agencies are also engaged in providing medical relief to the needy and distress people in the Scheduled Areas.

To have a better grasp of the developmental dynamism provided by the voluntary agencies, it would be relevant to take stock of the most important voluntary organisations (Bodies) in Maharashtra:—

(1) Gadge Maharaj Mission, Bombay,

(2) Adivasi Seva Mandal, Bombay,

(3) Adivasi Seva Samiti, Nasik,

(4) Dairy Seva Mandal, Nasik,

(5) Bhansali Gram Seva Mandal, Takli, Nagpur,

(6) Kasturba Gandhi National Memorial Trust, Madhu, Amravati,

(7) Adivasi Shikshan Prasarak Mandal, Yavatmal,

(8) West Khandesh Bhil Seva Mandal, Nandurbar,

(9) Dharmrao Shikshan Prasarak Mandal, Aheri (Gadchiroli),

(10) Akhil Bharatiya Shri Gurudeo Seva Mandal, Mazari (Amravati).

The Voluntary agencies in the State receive financial assistance from the Government. At the State level, the following voluntary agencies receive grant-in-aid at the rates specified against each of them as under:—

Serial No.	Name of the voluntary agency	Rate of grant
1	Bhansali Gram Seva Mandal, Takli, Nagpur ..	100%
2	Adivasi Shikshan Prasarak Mandal, Yavatmal ..	100%
3	Adivasi Seva Mandal, Bombay	90%
4	Adivasi Seva Samiti, Nasik	90%
5	Dairy Seva Mandal, Nasik	90%
6	Gadge Maharaj Mission, Bombay	75%
7	Kasturba Gandhi National Memorial Trust, Madhu, Amravati.	75%
8	West Khandesh Bhil Seva Mandal, Nandurbar ..	75%
9	Dharmarao Shikshan Prasarak Mandal, Aheri (Gadchiroli)	75%

The Department of Tribal Development has been granting the financial assistance ranging from 75 per cent to 100 per cent of the expenditure incurred by those agencies on the tribal welfare programmes undertaken by them.

Sphere of Activities of Voluntary Organisations

The activities of the most of the non-official or voluntary agencies engaged in the work of tribal welfare are confined to the educational and social sphere. In Maharashtra, the voluntary organisations are found to be interested in implementing the welfare programmes in the sphere of following sectors:—

(*i*) Agriculture,

(*ii*) Medical and Health,

(*iii*) Dairy Development,

(*iv*) Industries,

(*v*) Education,

(*vi*) Social services, Housing.

The details of the activities under some important sectors can be spelt out as below :—

Education.—Conducting Ashram Schools,

—Adult education,

—Educational institutions,

—Anganwadis.

Social Services.—Economic programmes for the target groups,

--Social reforms ;

(*a*) Removal of untouchability.

(*b*) Prohibition.

(*c*) Collective marriages.

The State Government attaches great importance to the implementation of welfare programmes through voluntary organisations. 91 Ashram Schools, 519 Hostels and a few primary and middle schools are run by the voluntary agencies for the Scheduled Tribes. Some are engaged in providing medical relief to the needy and the distress in the Scheduled areas.

Prospective Participation of Voluntary Agencies

The State Government has always encouraged the Voluntary agencies of proved probity to take up welfare activities in the tribal areas, because the Government is of the view that the official efforts, however efficient, cannot be a substitute for the dedicated service, which only a high minded voluntary agencies can render.

There are a number of voluntary organisations in the State working amongst the Scheduled Tribes. The role of voluntary agencies in improving the lot of tribal communities cannot be over emphasised. These non-official and dedicated organisations are important organs for carrying out welfare work in the tribal areas.

The method of development is to initiate social action for structural change so that the gains of development reach all strata of the society. The programmes must also provide for all the pre-condition of rural development and build the basic infrastructure.

It must be realised that development of tribal areas will occur rapidly only when officials and local people work together in close co-operation with one another to achieve the developmental goals. In fact, the development, which should lay stress on development of human resources can achieve the objective only by involving tribal people in the development efforts.

It is fairly clear that the personnel and organisations which are willing to treat the target groups of people as partners in the process of progress will secure better results. So the voluntary organisations enjoying the confidence of the people in their area of operations must be encouraged and financially assisted in a number of activities improving the lot of the tribals. The liberal state policy of encouraging these bodies to take up the tribal development in a challenging spirit in the Maharashtra State is really emulating.

Role of Voluntary Agencies in an Approach to Tribal Development

The role of voluntary agencies in the implementation and administration of tribal developmental programmes should be threefold :—

(*i*) Catalyse the village community even where the Government functions with a development programme ;

(*ii*) Build models-experiment in the fields in which the Governments is not yet prepared to enter ; and finally.

(*iii*) Act as the agent of the people of an area.

A. *As a catalystic agent at micro level.*—The catalysis of primarily means the development of training programmes for the indigenous community leaders and the social mobilization of the people of an area. The voluntary agencies functioning at the micro level (village level) still provide the best vehicle for the programmes of adult education, family planning etc. The onus of social development is to be ultimately transferred to these agencies, the indigenous community institutions working in the village. In this regard, they suffer from the lack of trained staff. Some trained personnel should be attracted to serve in tribal areas with a provision of additional remuneration and residential quarters.

The exact contents of the training programmes will have to be evolved carefully by the local organisations with the knowledge of the problems of the area. The voluntary organisations must take foremost interest in extending training facility to paid professional functionaries, voluntary auxilliary part-time workers and voluntary leaders.

The multiplicity of tribal groups and their cultural fabric defy the developmental efforts applied for all the tribal groups in a common basis. Hence many of the efforts either bypass majority of the tribals or have only an indifferent impact.

Really tribal development can be compared with a school system. It has different classes (like tribals), different courses of study at different classes (representing different problems) and different teachers (personnel engaged in the tribal administration) supported by budget and planning as the background. The idea can be stretched further to add that these voluntary agencies are like specialised tuition classes which in a school system exist side by side and flourish all along. They choose the sphere of certain special social activities for the welfare of tribal groups with the sole motive of economic betterment/upliftment of the people in the area of operation. Their innovative and catalystic role in the implementation of developmental schemes/programmes must be appreciated and applauded.

B. *Role as a social mobilizer.*—This task makes the voluntary organisations as an agent or an emissary of the people. This role of voluntary agencies presupposes the ensuring of the implementation of the important legislations enacted and aimed at structural changes. The voluntary organisations being on constant watch can suggest a necessary corrective in the Government programmes. They must ensure that the gains of development are by no means allowed to be monopolised by a few.

C. *The role as a national reference in the area.*—The Government while selecting the area for activities for intensive development are often prone to make a mistake. They may select the areas on sheet political consideration and neglect others where the need is more real. Under such circumstances the voluntary agencies must come forward with their suggestions and point out the mistake of the Government.

D. *Role as a helping hand in Planning.*—Planning both urban and rural has become so technical and complex process; with the result, the common man for whom the plan is tailored derives little of it. The voluntary organisation can do a lot in bridging the gap that separates the planner from the clientele. The voluntary agencies becoming the specialists for the area, about its people and their problems can provide planning orientation.

E. *Innovative and experimental in their approach.*—The role of voluntary organisations should be primarily that of a scientist and not a nationwide practitioner. They can continue to be innovative and experimental in their approach and limit their activities to fields where the Government is not ready to enter. It could also compete with the Government demonstrating in the selected areas that the private sector even though it is drawing upon the Government finances do it better only because of the flexibility in decision-making quick execution, employment of trained hands etc.

F. *Co-partner in economic programmes by organising different groups.*—The economic programmes generally require to be implemented through the "joint efforts" of the Government Departments and the voluntary agencies. The programmes would relate to agricultural development, animal husbandry, rural industries, employment generation.

Youth clubs, Mahila Mandals, Farmers' Associations, Artisan Associations and other similar groups should be promoted through an appropriate system of advisory service and grant-in-aid by the Government. Voluntary organisations can play a major role in organising these groups in rural areas.

All these efforts of Voluntary Organisa'ions need to be publicised on a wider range. There should be a documentation of various experiment and village development projects through research and preparation of case studies which would serve as a guide for longer areas. A work should be entrusted to a *special cell* created for the purpose. Voluntary organisations must find adequate representations in the cell engaged in tribal development.

References

1. Report of the Study Team on Tribal Development Programmes for the State. (Committee on Plan Project, Planning Commission, New Delhi).

2. Rural Development for Weaker Sections, Seminar series XII.

3. Tribal Development and its Administration (Ed.) L. P. Vidyarthi.

□ □ □

Causes and Extent of Malnutrition among Mahadeo Kolis

Dr. V. S. KULKARNI*

Introduction

MAHADEO KOLI'S, a second ranked tribal population of Maharashtra, are mostly concentrated on the slopes of Sahyadri ranges—East and West, formulating about 12 per cent of the Tribal population of the State. (Ghure 1963). Present sample was drawn on their growth and nutritional aspect from a village Anjanavale of Pune district of Maharashtra. In the field of anthropology, nutrition occupies an important position not only because of its relevance to human survival, but also because of its very wide connotation and great many applications. These encompose from food production, procurement and consumption, socio-economic institutions, cultural practices and beliefs associated with food to biological needs of food, nutritional deficiencies, health and disease, nutritional variations as a means as well as consequence of adaptation, natural selection and in short the whole process of biological evolution. (Sharma 1987). For proper physical and mental growth, appropriate and adequate nutrition is necessary besides particular genetic makeup which will ensure proper metabolisation of nutrients. (Sharma 1987). Body dimensions such as height and weight are important tools in the evaluation of nutritional status of individuals and forms one of the applications of nutritional anthropometry. It is essential to detect any departure from the standard patterns of growth, for it effectively indicates the extent of malnutrition. Assessment of it on the ecological background, grouped into four catagories, viz. (1) conditioning influences of bacterial, viral and parasitic agents, (2) cultural influences in terms of food habits, infant food practices etc., (3) food production and customs related and (4) health and educational factors influencing nutritional assessment is necessary. It is with this consideration that the present study has been carried out. In India such a study is more relevant and challenging in view of its great ethnic and geographic diversity coupled with poverty, ignorance and superstitions.

Aims and objectives

(1) To obtain the record data on anthropometric nutritional assessment otherwise not available,

(2) To have general pattern of nutritional status of Mahadeo Kolis on the basis of anthropometric parameters, and

(3) To try to understand causative relationship for the '*arrived at*' nutritional status.

Methods and Material

The children from the villages Anjanavale, Somatwadi, Deole and surrounding other villages towards western region of Junnar taluka in Pune District of Maharashtra State were included in the study. The study, comprising of a sample size of 470 children (317 males and 153 females) was conducted during 1985-86 and 1986-87. The sample was subjected to two body measurements viz. Height Vertex and body weight by following standard anthropometric techniques. This cross-sectional study includes the children from 5 to 17 years with the inclusion of both the sexes. The chronological ages of the children were confirmed from the school and Gram Panchayat and Nagarpalika records. The data were collected on general food habits, health condition, ecological factors etc. with the help of participatory and observational methods.

Analysis and Results

The age—sex structure of the sample would become clear from Table 1, wherein 317 boys and 153 girls have been included. The less frequency of girls would be obvious in view of status and role attached to tribal girls in general.

Mean values of Height Vertex in case of boys are the increasing functions of age (Table 2). The rate of absolute growth appears to increase from 6-7 years onwards with an interruption at 8-9 years and 12-13 years. Maximum rate has been observed for 13-14 years age group and after 14th year although the rate increases it is relatively with low rates than above.

*Lecturer, Department of Anthropology, University of Poona, Pune 411 003

In the case of girls also the mean values of height vertex show increasing trend related to age. Fluctuating rate of absolute growth has been the special feature. The trend of increase in Height has been interrupted at 8-9 years and at 12-13 years age group. After age 13 years the rate of increase has dropped down considerably. An unusual increase has been observed at 14th years. (Table 2).

It is evident from Table 3 that the mean weight values show steady increase with moderate fluctuations in absolute rates for both boys and girls. The ranges of variation for both, however, have shown the greater values proceeding with age. The pattern of range of variation in general fall within the theoretical expectations particularly during the adolescent support i.e. from 9th upto 14th year ; but in case of girls again an unusual range of 2·3 cms. has been observed for age group 12-13 years.

The nutritional status has been assessed with ICMR reference values for the state initially separately for Height and Weight but afterwards combining the frequencies together showing marked bracketed figures for stunted stature. On and average 71·6% of the boys show undernourished status, while 73·2 % of girls show undernourished status. (Table 4 and 5). Among boys 11·93% cases and among girls 25·35% cases show marasmic condition indicating double incidence for girls than boys. Similarly the extent of well nourished children is also very low for both the sexes viz. 4·08% boys and 0·65% girls. This extent of malnutrition could be interpreted in the following manner.

UNICEF's report on the condition of the Indian children says that lack of food in early childhood is one of the reasons for malnutrition. The geographical and other environmental conditions, the amount of food production and consumption of the investigated area—Anjanavale may indicate this factor as one of the factors of malnutrition but not necessarily the most important one. Less consumption of essential nutrients within the constraints of both economic (seasonal purchasing capacity) and conceptual parameters (e.g. hot/cold, seasonality etc.) could be stressed more.

Due to the presence of a Doctor in the interior tribal area such as Anjanavale as also the people's faith in him has reduced considerably the intestinal parasitic, diarrhoea and vomitting cases which otherwise could have caused malnutrition by consuming an estimated upto 25% of a child's caloric intake.

The influence of non-tribal's pattern regarding child's special nutritional needs has also not yet changed their ignorance about the supplementary foods. However, the information on this point appearing contradictory to each others statement. Although to a great extent they appear to be in the transitional stage of occulturation, the impact of traditional practices is still strong. Hence in spite of the ICDS programme the pregnant women and children are not taken care of adequately by the family members. The extent of malnutrition as depicted by the Height-Weight standards might be because of such factors as mentioned above and a more of the kind. This conclusion was supplemented by the information collected with respect to the type of food intake, seasonal variations, concept of staple food, food processing methods, extent of non-vegetarian diet, their ideas regarding balanced diet, special foods, taboos, diet for pregnant and lactating mother and diet for children etc. (Gunjalkar, 1986).

Occulturation with reference to medical care compared with some of the other aspects of culture is also very slow. There seems to be contradiction in the medical pluralism followed by the tribals (Stevenson, 1986). The preference to male issues rather than the female ones indicate the status of women still persisting in the society. All these probably add to show the malnutritional condition. But the trend is not very hopeless. The present concentrated efforts on various fronts by the Government and also non-Government agencies would definitely change the picture.

Conclusion

The present study attempted on the extent of malnutrition viewed through height-weight standards of 470 children of Mahadeo Koli Tribe. In this cross-sectional study, the trend of height-weight development has been discussed which shows no abnormal deviation from the expected patterns of growth. The extent of malnutrition among boys (71·6%) and among girls (73·2%), however, appears to be somewhat serious. The traditional thinking and practicing about foods, the transition stage of occulturation, medical pluralism persisting in the society, the status of women etc. could be the factors for such condition. Besides ignorance, poverty and lack of food could be the additive factors. The author recommends to have more such surveys conducted in different tribal areas with more nutrition-anthropometric indicators. Such surveys would facilitate the

planners, administrators and the concerned to plan, modify or to evaluate programmes for mother and child. This also would provide on-going recorded date and feed back of programmes.

References

1. Census of India, 1961, Scheduled Castes and Scheduled Tribes of Maharashtra.

2. Ghurye G. S., 1963, *Mahadeo Kolis*, Popular Prakashan, Bombay.

3. Gare G.M., 1974, *Sahyadritil Adiwasi* (Marathi), Sahadhyayan Prakashan.

4. Nitcher Mark and Nitcher Mimi, 1981, *An Anthoropological Approach to Nutrition* published by International Nutrition Communication Service, Education Development, Centre, 55 Chapel Street, Newton, MA 02160, U.S.A

5. ICMR Report, 1984, *Growth and Physical Development of Indian Infants and Children*, Technical Report Series No. 18, Ansari Nagar, New Delhi.

6. UNICEF, 1984, *Analysis of the situation of children in India*, published by the United Nations Children's Fund, New Delhi.

7. Gunjalkar Manisha, 1986, '*Food Habits and Nutrition*' A field work report on Mahadeo Koli (un-published) submitted to Department of Anthropology, University of Poone.

8. Stevenson J. David, 1986, '*Disease and Treatment among the Mahadeo Kolies*', A field work report on. Mahadeo Koli (unpublished) submitted to Department of Anthropology, University of Poona.

9. Sharma, J. C. 1987, '*Role of Nutrition in physical Growth and Development*' in '*Anthropology, Deveolpment and Nation Building*' A. K. Kalla and K. A. Singh (eds), published by Naurang Raj, Concept Publishing Co., New Delhi, PP. 175-188.

TABLE 1

Age Sex distribution of sample

Serial No.	Age Groups	Frequency distribution					
		Boys		Girls		Total	
		No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage
1	5—6	3	0.64	2	0.42	5	1.06
2	6—7	14	2.97	7	1.48	21	4.45
3	7—8	31	6.57	27	5.72	60	12.72
4	8—9	42	8.90	28	5.94	70	14.84
5	9—10	41	8.69	25	5.3	66	13.99
6	10—11	48	10.18	18	3.82	66	13.99
7	11—12	38	8.06	16	3.39	54	11.45
8	12—13	17	3.60	7	1.48	24	5.09
9	13—14	18	3.82	4	0.85	22	4.66
10	14—15	21	4.45	12	2.54	33	6.99
11	15—16	23	4.88	5	1.06	28	5.94
12	16—17	11	2.33	1	0.21	12	2.54
13	17—18	10	2.12	1	0.21	11	2.33
14	Total ..	317	67.45	153	32.55	470	100.00

TABLE 2

Values of mean, range of variation and absolute growth in Height Vertex among boys and girls

Serial No.	Age Group (Years)	Boys Height (cms)			Girls Height (cms)		
		Mean	Range	Absolute Growth	Mean	Range	Absolute Growth
1	6—7 ..	110.6	18.3	4.7	108.2	9.8	
2	7—8 ..	115.3	22.3	5.0	114.7	25.2	6.5
3	8—9 ..	120.3	25.4	4.4	116.3	21.7	1.6
4	9—10 ..	124.7	25.9	3.1	119.6	20.00	3.3
5	10—11 ..	127.8	33.6	6.1	125.7	25.3	6.1
6	11—12 ..	130.1	20.4	6.7	128.6	18.5	2.9
7	12—13 ..	136.8	15.8	2.0	138.9	9.3	10.3
8	13—14 ..	138.2	38.7	11.1	137.5	13.4	1.4
9	14—15 ..	149.3	24.3	0.4	139.5	22.7	2.0
10	15—16 ..	149.7	31.7	2.8	147.5	20.8	8.0
11	16—17 ..	152.5	33.7	4.5			
12	17—18 ..	157.0	15.5				

TABLE 3

Values of mean, range of variation and absolute growth in Weight among boys and girls.

Serial No	Age Group (Years)	Boys Weight (Kgs)			Girls Weight (Kgs)		
		Mean	Range	Absolute Growth	Mean	Range	Absolute Growth
1	6—7 ..	14.4	5.0	2.6	12.0	4.0	4.4
2	7—8 ..	17.0	8.0	0.9	16.4	8.5	1.0
3	8—9 ..	17.9	9.0	2.2	17.4	6.7	1.5
4	9—10 ..	20.1	11.0	1.9	18.9	8.0	1.8
5	10—11 ..	21.9	15.0	0.8	20.7	12.5	1.3
6	11—12 ..	22.7	10.0	3.0	22.0	12.0	5.2
7	12.13 ..	31.6	11.5	5.9	27.2	2.5	0.3
8	13—14 ..	34.8	26.5	3.2	27.5	11.5	2.2
9	14—15 ..	34.5	21.5	3.0	29.7	19.5	4.8
10	15—16 ..	37.6	24.0	3.1	34.5	17.0	
11	16—17 ..	39.7	26.0	2.1			
12	17—18 ..	45.5	13.0				

TABLE 4

Nutritional Status through Height and weight standards of Boys of the sample

Serial No.	Age Group	Nutritional levels of Boys								
			Well Nourished		Nourished		Under Nourished		Marasmic	
		N	No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage
1	5—6	3	..	..	2	0.63	..	....	1	0.31
2	6—7	14	2	0.63	4	1.26	7	2.20	1(1)	0.31(0.31)
3	7—8	3	..	..	12	3.77	17	5.34	2(2)	0.63(0.63)
4	8—9	42	1	0.31	7	2.20	30	9.42	4(4)	1.26(1.26)
5	9—10	41	5	1.57	8	2.51	23	7.22	5(4)	1.57(1.26)
6	10—11	48	..	..	12	3.77	32(2)	10.04(0.63)	4(3)	1.26(0.94)
7	11—12	38	..	..	3	0.94	30(3)	9.42(0.63)	5(5)	1.57(1.57)
8	12—13	17	1	0.31	4	1.26	10(1)	3.14	2(1)	0.63(0.31)
9	13—14	18	2	0.63	4	1.26	8(1)	2.51	4(3)	1.26(0.94)
10	14—15	21	2	0.63	9	2.83	7	2.20	3(3)	0.94(0.94)
11	15—16	23	..	..	6	1.88	13(2)	4.08	4(3)	1.26(0.94)
12	16—17	11	..	..	4	1.26	4(1)	1.26	3(1)	0.94(0.31)
13	17—18	10	..	..	2	0.63	8	2.51	..	....
14	Total	317	13	4.08	77	24.18	189	59.35	38	11.93

Note.—(1) Bracket figures indicate stunted growth.

(2) 71.6% Malnourished cases.

TABLE 5

Nutritional Status through Height and weight standards of Girls of the sample

Serial No.	Age Group	Nutritional levels of Girls								
			Well Nourished		Nourished		Under Nourished		Marasmic	
		N	No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage	No.	Percentage
1	5— 6 ..	2	..	..	1	0.65	1	0.65	..	....
2	6— 7 ..	7	..	..	3	1.95	2	1.30	(2)	(1.30)
3	7— 8 ..	27	..	..	9	5.85	15	9.75	(3)	1.95
4	8— 9 ..	28	..	..	8	5.20	16	10.4	4(3)	2.6 (1.95)
5	9 — 10 ..	25	1	0.65	5	3.25	15(2)	9.75 (1.3)	4(3)	2.6 (1.95)
6	10 — 11 ..	18	..	..	3	1.95	8(1)	5.2 (0.65)	7(6)	4.55 (3.9)
7	11 — 12 ..	16	..	..	3	1.95	5	3.25	8(8)	5.2 (5.2)
8	12 — 13 ..	7	..	..	1	0.65	3	1.95	3(3)	1.95 (1.95)
9	13 — 14 ..	4	..	..	1	0.65	(1)	(0.65)	(2)	(1.30)
10	14 — 15 ..	12	..	..	3	1.95	4	2.6	5 (4)	3.25 (2.6)
11	15 — 16 ..	5	..	..	2	1.30	2	1.30	(1)	(0.65)
12	16 — 17 ..	1	..	..	1	0.65	..	....	..	....
13	17 — 18 ..	1	..	..	..	..	1	0.65	..	....
14	Total ..	153	1	0.65	40	26.0	73	47.45	39	25.35

Note.— (1) Bracket figures indicate stunted growth.

(2) 73.2% Malnourished cases.

Religious Beliefs and their Impact on Status Discrimination for Women among Rajgonds of Bhatkal Area (Coastal) Karnataka

Dr. (Smt.) REKHADEVI
(GAONKAR) RAJU
Department of Anthropology
University of Pune

RALPH L. BEALS, Harry Hoijer, and Alan R. Beals (1977 : 473): "Religious beliefs and practices are those that have to do with relationships between humans and supernatural forces or beings. Although the definition sounds simple enough, its use depends upon the anthropologist's capacity to distinguish clearly between things that are natural or social and things that are supernatural. In many cases the attempt to distinguish between natural and supernatural leads to a kind of ethnocentrism in which the beliefs of scientists, including anthropologists, are considered to define the realm of the natural, whereas all other beliefs are held to deal with the supernatural".

Man-supernatural relationship is universal in all cultures. In the lives of all people, episodes take place which are far beyond the comprehension of simple logical explanation of causality.

A perusal of literature on the beliefs, value systems and ideologies conceived by *Homo Sapiens* from the dawn of humanity to modern times show that almost all human groups and societies around the globe have beliefs in the supernatural. To fulfil their obligations to the supernatural and also to keep up their status in the society, almost all human groups perform religious functions (Gaonkar 1982).

According to the National Committee on the status of women in its report (ICSSR 1975 : 13-17) observed that "In Hinduism, a multitude of derogatory attributes have been ascribed to women." Women have a role to play in the religious activities of the family and the group but have no place in the special worship of tribal deities. Menstruation is associated with impurity throughout tribal India and leads to the exclusion of women from positions of ritual importance".

Rajgonds are very superstitous and believe in possession and divination to cure the sick and seek remedies to resolve when they are in trouble.

Given below is a table showing their responses to the question of their belief in the supernatural.

TABLE 1

Possessed women has spiritual powers

Item	No.	%
Yes ..	198	99·00
No. ..	2	1·00
Total ..	200	100·00

This table shows that majority of women believe that possessed woman has spiritual powers. Rajgond women have strong belief that possessed woman get more respect in the society.

A careful examination of this belief system of possession by evil spirits, divination for curing the sick and many other superstitions seem to have its antecedents in the age old tradition which has been transcending from generation to generation orally to the present day. However, time has its sway and tradition gives way to changes in the prevailing social structure and organisation.

This slow but sure change is clearrly apparent in the present survey of the belief system among the people.

An account of the process of possession and divination may not be out of place here. When a man who usually gets possessed goes to the tribal area, neighbouring rural people get together and invite him to village chairman's house.

It is generally believed by tribal and rural people (caste Hindus) that the possessed man has abilities to communicate with the supernatural and intercede between man and gods and goddesses. They hold that *Amma*, the female deity

enters the body and soul of the possessed person, answers queries of the needy and distressed and offers remedies and solutions. People, therefore flock together on this occasion anxiously seeking to resolve their difficulties.

As possessed man is considered to have spiritual powers, all men and women believe his talks and take his prophesis for granted. Possessed man gets great respect.

In the religious functions women are often not allowed to cook food. Widows are however considered polluted for all religious activities. Due to the menstrual cycle, women are considered untouchable in religious functions, because it is believed that they may bring misfortune to the family. Rajgond family's religious rituals are complete without participation of women.

A female child is not allowed to participate in the religious rituals. The tribal leader says: " If a woman touches the idols or go near to that place, she will be punished and ostracized. Her hand will be cut ".

The idols of tribal deities are kept in the interior of forest. Only men go and pray. And men only prepare food, offer it to deities to propitiate them, and later partake of it among themselves. They also drink liquor. Men only dance in front of the idols to propitiate the gods and avoid their wrath. Then they come back home empty handed. A female child has observed that women are unclean and impure in the religious field from her childhood. There is thus no chance to a woman to participate in religious activities in this society.

Only on the basis of menstruation women are considered completely impure all the time. During this time girls and women have to stay in a small hut specially meant for them. Besides the house they are not allowed to touch any body. During this period, even her shadow must not fall on men. She is not even allowed to touch her child if it is clad. Others have to remove the child's clothes and give child to the mother.

On the eve of religious rituals, if a married woman is on menses her husband can go and attend the rituals, but is not allowed to offer anything or pray to idols or touch them. On the fourth day of menstruation a women takes bath and enters the house. On the other hand women take rest at the time of postnatal period. Up to one month men won't touch the child and mother because mother is considered impure.

However, when men go to *Tirupati* on pilgrimage, they take their wives into the temple and allow them to worship the idol of *Balaji*.

As per the religion, women are under taboo to utter their husbands names and those of brother-in-laws (sister's husband's and husband's brother's name) if a woman takes her husband's name or brother-in-law's name she will be punished by the leader.

One woman expressed her feeling about this matter. Her husband's name and her brother's name is the same. Once she called her brother by his name. Meantime her brother-in-law heard and complained. The leader punished her with a penalty of Rs. 15. They have belief that if wife takes husband's name or brother-in-law's name they lose their age. So tribal religion does not allow women to utter names of their husband or brother-in-law. However, a woman is allowed to utter the name of her father-in-law who is elderly.

Women's impurity and weakness seem to stem from the central theme of her monthly menstrual cycle. Rajgonds do not seem to realise that menstruation is a natural biological phenomenon. This belief seems to have its antecedents in the ages gone by where primitive man had the scarce knowledge to comprehend natural phenomena and attributed every thing that was understood or considered ununderstandable to the supernatural. This concept continues to prevail and transcends from generation to generation unabated.

References

ICSSR

1975

A Synopsis of the Report of the National Committee on status of women in India, New Delhi : IIPA Hostel Building, Indraprastha Estate.

Gaonkar Rekhadevi

1982

Status of Women in Karnataka (Comparative Study of Tribal and rural women)

Unpublished Ph. D. Thesis., Poona Unive sity, Poona.

Ralph L. Beals,

1977

Harry Hoijer and Alan R. Beals *An Introduction to Anthropology* Macmillan Publishing Co., Inc., New York.

□ □ □

तिसरे आदिवासी साहित्य संमेलन, किनवट, जिल्हा नांदेड
अध्यक्ष डॉ. गारे यांचे भाषण

तिसरे आदिवासी साहित्य संमेलन किनवट, जिल्हा नांदेड येथे दिनांक ६ व ७ जून १९८७ रोजी संपन्न झाले. या संमेलनाचे अध्यक्षस्थान डॉ. गोविंद गारे यांनी भूषविले होते. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात त्यांनी आदिवासी साहित्याचे स्वरूप, भूमिका व पुढील वाटचाल यासंबंधी मौलिक विवेचन केले. आदिवासी संशोधन पत्रिकेच्या वाचकांसाठी डॉ. गारे यांचे अध्यक्षीय भाषण येथे देत आहोत.

आदिवासी साहित्य संमेलनाचे उद्घाटक, कार्याध्यक्ष व साहित्यप्रेमी बंधु भगिनींनो, तिसऱ्या आदिवासी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्षपद देऊन आपण माझा जो गौरव केला त्याबद्दल या संमेलनाचे संयोजक व आपणाविषयी कृतज्ञता व्यक्त करण्यास माझेजवळ शब्द नाहीत. अध्यक्षपद स्वीकारण्यासाठी ज्या वेळी मला पाचारण करण्यात आले त्या वेळी ते स्वीकारावे की नाही या द्विधा मनःस्थितीत मी होतो. एकतर मी कोणी मोठा साहित्यिक नाही. थोडेफार काही लिहीत असतो. तरी अध्यक्षपदाच्या जागेवर बसून आपणासारख्या साहित्यप्रेमी मंडळींना मार्गदर्शन करण्याची क्षमता माझ्याजवळ आहे काय, असे प्रश्न माझसमोर होते. परंतु मित्रमंडळींच्या आग्रहाखातर मी हे स्नेहाचे निमंत्रण स्वीकारले.

आता आपल्यासमोर बोलावयास उठलो तोपर्यंत काय बोलावे, कसे बोलावे याबद्दल अनेक विचारवलये माझे मन ढवळून गेली. परंतु अध्यक्ष या नात्याने काही तरी बोलले पाहिजे हे तर खरेच. त्यासाठी माझा हा प्रयत्न आहे. यापूर्वीच्या साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष प्रसिद्ध साहित्यिक व विचारवंत होते. त्यांची बरोबरी मी कशी करणार? ते हाडाचे साहित्यिक होते. मी एक साधा संशोधक माणूस. संशोधकाची भाषा मुळात क्लिष्ट. त्यात लालित्य ते काय असणार? त्यामुळे आपणा सर्वांची माझ्या भाषणाने भूक भागेल काय, असा प्रश्न माझ्यापुढे आहे. "दुधाची भूक ताकावर भागवा", हीच माझी आपल्याला विनंती. जे असेल ते गोड मानून घ्या म्हणजे झाले! आठवले म्हणून एका वारली लोककथेचा मी येथे जाता जाता उल्लेख करतो.

कणसरी (लक्ष्मी) चा राग घालविण्यासाठी नारनदेव व बहिरमदेव वेडयाचे सोंग घेऊन तिच्यापुढे नाचतात. तिने प्रसन्न व्हावे व कणसरी पिकावी ही त्यांची अपेक्षा असते. गाणारे आणि नाचणारे लोक म्हणतात नारनदेवाचे आणि बहिरमदेवाचे हे वेड वेडवाकडे असले तरी त्यांना नाचू द्या. त्यामुळे लक्ष्मी (कणसरी) प्रसन्न होईल.
ते म्हणतात—

नारन देवा तुझा वेडा । नाचु

वेडा नाचरं वेड सदा । गहलांनाच गहलां सदा

माझ्या आजच्या भाषणाची तीच अवस्था आहे. हे भाषण, माझे वेड आता कसेही नाचले तरी मान्य करून घ्या. सरस्वती कधीतरी आपल्याला प्रसन्न होईल हीच तिचे चरणी प्रार्थना.

अलीकडच्या काळात आपण अनेक साहित्य संमेलनाची व साहित्य प्रकारांची चर्चा ऐकतो. ग्रामीण साहित्य, बाल साहित्य, दलित साहित्य, लोकसाहित्य. या साहित्यांचा पुरस्कार करणाऱ्या अनेक परिषदाही होतात. तसेच हे एक आदिवासी साहित्य संमेलन आहे. आदिवासी साहित्य संमेलन हा वेगळा आणि सवतासुभा पुन्हा कशाला असेही कोणी म्हणेल. तेही खरेच, पण हा सवतासुभा मात्र नाही. तो आदिवासी समाजातून उदयाला येणाऱ्या साहित्यिकांचा व साहित्यप्रेमी मंडळींचा एक "मनसुबा" आहे. आमची वाणी आणि आमचे साहित्य फार बाळबोध आहे. ते नाकर्त्याचे साहित्य आहे. त्यामुळे त्याची दखल आजपर्यंत कोणी घतली नाही. मराठी किंवा दलित साहित्य संमेलनांनी त्याची दखल घेतली नाही याची आदिवासींना खरी खंत आहे. आणि ती खंत खदखदण्यासाठी हे संमेलन आहे असे मी मानतो.

आदिवासी साहित्य हे खऱ्या अर्थाने सर्व साहित्याचे मूळच मानले पाहिजे. त्याचा कर्ता कोण? त्याचा पत्ता काय? हे कोणालाच सांगता येत नाही. वेदाचा कर्ता कोण हे कोठे सांगता येते कोणाला? वेद ब्रह्माच्या मुखातून प्रगट झाले असे सांगतात. म्हणून ते परिपूर्ण, पवित्र, पूज्य आपण म्हणतो. "वेदवाक्य म्हणजेच प्रमाणवाक्य" असेही मानण्याचा प्रघात आणि परंपरा जनमानसात आहे. आदिवासी साहित्याचा उगम असाच आहे. लोककथा, लोकगीते, जानपदगीते, त्यांच्या बोलीभाषा किंवा अनेक भाषा व त्या भाषांतील "शब्द" हेच आमचे आद्य साहित्य : याचा उगम कुठे झाला, जन्म कोठे झाला हे कोणालाच सांगता येत नाही. पण आदिवासी हजारो वर्षे या साहित्यसंपत्तीवर जगले आहेत, पोसले आहेत. अनादी काळापासून आदिवासींचे हे साहित्य चालत आले आहे. ते त्यांचे अक्षरवाङ्मय आहे. परंतु त्याला मात्र अक्षरांची तोंडओळख नाही. आता कुठे ते अक्षरामध्ये, शब्दामध्ये बांधले जात आहे, गुंफले जात आहे. हे खरे शाश्वत साहित्य, अक्षर साहित्य. पण सारे साहित्यिक त्याला विसरून गेले आहेत. पुन्हा एकदा आदिवासींच्या या मौलिक आणि शाश्वत साहित्याची या निमित्ताने मी आपल्याला आठवण करून देऊ इच्छितो. त्याचा विकास करण्याची, त्यातील शब्दसौंदर्य, लालित्य, भावनाप्रधानता, शृंगार, प्रेम आणि निसर्गाशी विलीन होण्याची व स्वतःला यात विसरून जाण्याची किमया सर्व साहित्यप्रेमिकांना स्पष्ट करून सांगितली पाहिजे. हे उत्तरदायित्व आज येथे जमलेल्या साहित्यिकांना पार पाडावयाचे आहे. त्याचा त्यांनी विसर पडू देऊ नये.

आदिवासी भाषा साहित्य किती गोड आहे याबाबत जाता जाता त्यांच्या काव्याच्या दोन ओळी सांगून पुढे जावे म्हणून सांगतो— ही आहे वरुणाची प्रार्थना।

पड पाण्या पड पाण्या : धरतारी सुकली रं

धरतारी सुकली रं : कनसारी कोमली रं

किंवा

मोठं मोठं खोरील : भोजानी लाहो केला

भोजानी लाहो केला : पानीज वलावला

हे झाले जुने. जेव्हा तुमच्याकडे कोणी येत नव्हते आणि तुम्हीही कोणाकडे जात नव्हता त्या काळी झाडे, पशुपक्षी, वारा, ऊन, पाऊस यांच्याशी तुम्ही बोलत होता. पण त्यानंतर तुम्ही माणूस नावाच्या सुधारक प्राण्याच्या संगतीत आला. तिथे तुमचे हसऱ्या रानफुलांशी बोलणे संपले आणि तुमच्या मानसिक पारतंत्र्याचे युग येथून सुरू झाले. पारतंत्र्य आणि गुलामगिरी : ती एक प्रकारची बांधिलकी. साऱ्याच गोष्टींची बंधने, बंधनात विचार गोठतात, शब्द अबोल होतात. मने दगड बनतात. शरीरात जिवंतपणा असला तरी शरीर आणि मन केव्हाच मेलेले असते. आदिवासी समाजाचे इतिहासकाळापासून असेच काहीतरी झालेले आहे. आदिवासींचा इतिहास पाहिला, आदिवासींच्या चळवळीकडे दृष्टिक्षेप टाकला, आजचा सुधारक, सुधारणावादी आदिवासी पहिला, आजचा आदिवासी लेखक, साहित्यिक पाहिला तर काय दिसते? दिसते ती त्यांनी स्वीकारलेली बांधिलकी, गुलामगिरी, शोषिताचे आणि पीडितांचे दास्यत्व. त्याला तोडण्याची, झुगारण्याची ताकद अद्याप आदिवासींना प्राप्त झालेली नाही.

हा विचार समजून घेण्यासाठी आपण क्षणभर इतिहासाकडे जाऊ या. इतिहास सांगतो भारतभर आदिवासींची राज्ये होती. मग प्रश्न निर्माण होतो की ती राज्ये कुठे गेली? उत्तर मिळते, काळाच्या ओघात गडप झाली. बाहेरून आलेल्या सबळांनी बळाचा वापर करून आमचा पराभव केला. राज्ये बुडाली, राजे बटीक झाले आणि प्रजा डोंगरदऱ्यांच्या आश्रयाला गेली आणि आज ती तिथेच आहे. असे म्हणतात की, उभ्या मध्यभारतात भिल्लांची, गोंडांची, संथालांची, हो आणि मुंडांची राज्ये होती. अगदी कालपर्यंत ही राज्ये होती. त्यांच्यात अनेक पराक्रमी राजे होते पण त्यांच्या पराक्रमाच्या गाथा कुठेच ऐकू येत नाहीत. त्या कोणी लिहिल्या नाहीत. आदिवासींचे नवे साहित्य निर्माण करण्यासाठी ह्या गाथा आणि कथा पुन्हा लिहाव्या लागतील. आदिवासींना स्वतंत्र राज्ये नकोत पण पराक्रमाच्या गाथा हव्यात. आदिवासींच्या इतिहासाचे त्या दृष्टिकोणातून पुनर्लेखन करावे लागेल. साहित्य आपोआप निर्माण होत नाही. साहित्याला इतिहासाचे बळ असावे लागते. आज आदिवासी त्यांचा भूतकाल, त्याचा इतिहास पूर्ण विसरला आहे. किंबहुना त्याला इतिहासच नव्हता अशी त्याची भावना झालेली आहे.

अद्याप आदिवासी साहित्याला जोष नाही आणि कसही नाही. कसहीन धान्य पेरल्यानंतर जसे उगवत नाही तसेच कसहीन साहित्य समाजाचा विचार बदलू शकत नाही, समाजाला नवा मार्ग, नवी दिशा, नवा विचार दाखवू शकत नाही. म्हणून माझी सर्वांना विनंती राहील की, इतिहासाचे स्मरण करा, इतिहासाची पुनर्मांडणी करा, त्यातून साहित्याच्या राशी निर्माण होतील. अनेक नवे विचार साहित्यिकांच्या मनःपटलावर रुंजी घालू लागतील. शब्द बोलू लागतील, फुलू लागतील व साहित्याला नवा अंकुर येईल.

इतिहासच काय मित्रहो! आपण स्वातंत्र्यलढ्यातील आदिवासींचे योगदानही विसरून गेलो आहोत. अनेक वीरपुरुषांनी स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटिश सत्तेशी लढे दिले. त्यात भागुजी नाईक, तात्या भिल्ल, राघूजी, भांगरे, वीर बाबुराव सिडमाके अशी किती तरी नावे घेता येतील. पण कोणते साहित्य तुमच्या ह्या वीर पुरुषांच्या गाथा सांगते? साहित्य आणि विचार अशाच वीर पुरुषांच्या स्फूर्तीतून निर्माण होतात. स्वातंत्र्यवीर सावरकर थोर देशभक्त होते पण ते थोर साहित्यिक कसे झाले? त्यांच्या शब्दाशब्दात इतिहास खेळतो-इतिहास बोलतो, अशा वीर पुरुषांच्या वीरवृत्तीतून अमर साहित्य निर्माण होते. कुठे आहे असे आदिवासी साहित्य?

हेही सोडा मित्रांनो! पुढे जाऊ या. विसावे शतक उगवले, देशाला स्वातंत्र्याची स्वप्ने पडू लागली. देशातील दीनदुबळ्या दलितांच्या, शोषितांच्या प्रश्नाकडे अनेकांचे लक्ष गेले. अनेक समाजसुधारक उदयास आले. आयुष्यभर त्यांनी दीनदुबळ्यांची सेवा केली. सातासमुद्राच्या पलीकडून आलेल्या मिशनऱ्यांपासून ते पूज्य ठक्कर बाप्पापर्यंत, तर ठक्कर बाप्पांपासून आचार्य भिसे, नारायणसिंग उईके, अनूताई वाघ, गोदूताई परुळेकर, गुलाम महाराज, अंबरसिंग महाराज, व अलिकडच्या काळातील काळूराम दोधाडे आणि बाबूराव मडावीपर्यंत सामाजिक काम करणाऱ्या ह्या मंडळींनी आपल्यासाठी कष्ट सोसले आहेत. त्यांनी समाजाला जागे केले आहे. काय त्यांचे जीवन हे साहित्याच्या निर्मितीचे विषय होऊ शकत नाहीत? पण आजची स्थिती आहे "त्याकडे लक्ष कोण देतो?" हा विचार जोपर्यंत तरुण आदिवासी साहित्यिक करणार नाहीत तोपर्यंत प्रगल्भ, प्रभावी साहित्यनिर्मिती होणार नाही. दुसऱ्याचे विचार, दुसऱ्याच्या कल्पना, दुसऱ्याच्या प्रेरणा उसन्या घेऊन आदिवासी साहित्यिक किती दिवस आदिवासी साहित्याची चळवळ चालविणार याचा विचार केला पाहिजे. तुमचे ते नकली आणि दुसऱ्याचे पक्के ही भावना सर्वांनी प्रथम सोडली पाहिजे.

दलित साहित्याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विचारांची समग्र बैठक मिळवून दिली किंबहुना दलित साहित्य डॉ. बाबासाहेबांच्या विचाराचे उठलेले मोहळच म्हणावे लागेल. तो एक वंदनीय महापुरुष होता. मित्र हो! महापुरुष पुन्हा पुन्हा जन्माला येत नाहीत. आदिवासी समाजाला असाच कोणीतरी महापुरुष लाभला असता तर दऱ्याखोऱ्यांतील आदिवासी खडबडून जागा झाला असता. आदिवासी विचाराची आणि साहित्याची ही चळवळ पन्नास वर्षांपूर्वीच निर्माण होऊन तिचा दलित साहित्यासारखा महावृक्ष झाला असता. आदिवासी साहित्य हेही दलित साहित्य आहे हे विसरू नका. दीनदुबळ्यांचे, पद-दलितांचे, शोषितांचे, पीडितांचे साहित्य हे दलित साहित्य. ही झाली त्याची व्यापकता. त्याचे हे व्यापकत्व कायम राहण्याची जरुरी आहे व साऱ्या पददलितांना दलित साहित्यवृक्षाची छाया देखील मिळाली पाहिजे. पण कोणतेही साहित्य दलित साहित्याच्या छायेखाली खुरटे होणार नाही हे आपण पाहिले पाहिजे. दलित साहित्याने व्यक्तींच्या मर्यादा ओलांडून परिस्थितीचे भान ठेवले तर ८० टक्के लोक या साहित्याचे पाईक बनतील.

आदिवासींची निराळी संस्कृती असली तरी तिला अनेक मर्यादा आणि कंगोरे आहेत. प्रत्येक कंगोरा आदिवासी संस्कृतीच्या वैशिष्टयांनी नटलेला आहे. जमातींनिहाय संस्कृतीच्या पातळीवरील अनुभव निरनिराळे आहेत. पण याच गरीब आदिवासींच्या संस्कृतीतून आदिवासींचे साहित्य निर्माण होऊ शकेल. त्यांचे निराळेपणही स्पष्टतेने जाणवेल. साहित्याच्या अनेक अंगांना पुरेल एवढी समाज संस्कृती व जीवन वैशिष्टचे या समाजाकडे आहेत, याचा कोणालाही विसर पडू नये. गटाची संस्कृती, व्यक्तीचे जीवन, व्यक्तीच्या जीवनानुभूती यातून मौलिक आणि दर्जेदार साहित्य निर्माण होऊ शकेल. हेच पाहा ना "अरण्येर अधिकार", "जंगलच्या छाया", "जेव्हा माणूस जागा होतो", "मोहोळ" ही आदिवासी जीवन रेखाटणारी ग्रंथसंपदा मराठी वाङमयात वरच्या दर्जात मोडते. ह्यात जसे दिसते, जे अनुभवले त्याचेच दर्शन आहे. सत्याचा तिथे विपर्यास नाही.

[पृष्ठ क्र. ४४ वर

आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या उत्कर्षाची नवी दिशा

डॉ. भा. व्यं. गिरधारी

प्राचार्य, कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय
जव्हार, जिल्हा ठाणे.

सर्वांच्या वाट्याला सारखेच विद्यार्थिजीवन येते असे नाही. महाराष्ट्रात तरी सर्वत्र स्थलकालपरिस्थितीनुसार विद्यार्थिजीवनामध्ये विशेष लक्षणीय फरक आढळतो. त्यामुळे सगळ्याच विद्यार्थ्यांचे जीवन एका सरधोपट मापाने मोजणे म्हणजे त्या विद्यार्थ्यांच्या जीवनावर फार मोठा अन्याय केल्यासारखेच आहे.

आदिवासी भागातील विद्यार्थ्यांच्या सहवासात काही काळ घालविल्यानंतर कोणत्याही विचारी माणसाला शहरी, ग्रामीण, नागरी, अनागरी जीवनातील तफावतीची तीव्र जाणीव झाल्याखेरीज राहणार नाही. म्हणूनच पुष्कळदा कोणत्याही प्रश्नाच्या संदर्भात विचार करीत असताना स्थल, काल, परिस्थिती संदर्भ सोडून विचार करणे गैर वाटते. येथे प्रश्न गुणवत्ता आणि दर्जेदार सूचनांचा नसून खरा प्रश्न आहे तो साधनसामग्री व सोयीसुविधांच्या असमान उपलब्धतेचा.

तळमळीच्या कार्यकर्त्यांची गरज

चर्चा, परिसंवाद, प्रतिसत्र आणि व्याख्यानमाला यांतून ग्रामीण सुधारणा मोहिमेबद्दल विविध प्रकल्प आणि उपक्रमांबद्दल बरेच बोलले जाते. काही प्रमाणात राबविलेही जाते. क्वचित यशस्वीपणे अंमलबजावणीही झाल्याचे आढळते, पण तेवढ्यावरून ग्रामसुधारणापूर्ती झाली आणि शिक्षणाची ज्ञानगंगा घरोघर पोहोचली आहे ही कल्पना करणे निखालस चुकीचे ठरेल.

सर्वच क्षेत्रांत आपल्या कामाची गती विलक्षण झपाट्याने वाढण्याची आवश्यकता आहे. सध्याची आपली एकूण कामाची गती आणि खालावलेली परिस्थिती यांचा मेळ बसत नाही. अपेक्षेपेक्षा खूपच मंदगती आहे. खऱ्या तळमळीच्या कार्यकर्त्यांची कमालीची उणीव आता सर्वच क्षेत्रांत विशेष तीव्रतेने जाणवत आहे. म्हणूनच पुष्कळसे प्रश्न भिजतलोंबकळत पडलेले आहेत. आता खरी गरज आहे ती योजनांपेक्षा प्रकल्प राबविणाऱ्यांची. सगळे हात एका पोटतिडकीने आणि तळमळीने कामाला लागले पाहिजेत. म्हणजे मग उघड्या डोळ्यांनी दिसणाऱ्या गंभीर उणिवांचा आणि अडचणींचा पाढा वाचला जाणार नाही. ओरड करण्याचीही गरज पडणार नाही. मात्र त्यासाठी कोणत्याही परिस्थितीत सूक्ष्म निरीक्षण करणे आवश्यक आहे.

रोगनिदानानंतरच उपचार

रोगनिदान झालं म्हणजे हमखास यशस्वी उपाययोजनाही करता येते. परिस्थितीचे सम्यक व मर्मग्राही अवलोकन करता आल्यास त्यावर रामबाण उपाय व तोडगाही सापडतो. वास्तव, प्रस्तुत लेखात आदिवासी विद्यार्थिजीवन जाणून घेण्याचा प्रत्यक्षाच्या आधारे प्रयत्न केलेला आहे. त्या आधारे काढलेले निष्कर्ष व सुचविलेले उपाय फलदायी झाल्याशिवाय राहणार नाहीत याची खात्री वाटते. आजच्या शिक्षणामध्ये स्वाभिमान आणि स्वावलंबन या दोन गोष्टी विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाहीत, याचे दुःख वाटते. आमची शिक्षणपद्धती आणि योजना कमी पडतात. राबविण्यात काही कसूर असेलही. तथापि भुकेलेल्याला मासे देऊ नयेत तर मासे पकडण्याचे जाळे द्यावे असे नुसते बोलले जाते, पण प्रत्यक्षात तसे प्रयत्न होत नाहीत आणि कोणी काही धजल्यास करणाऱ्याच्या माथी अपयश आणि निराशाही येण्याची शक्यता निर्माण झालेली आहे.

ठाणे जिल्ह्याचा विचार केला तर त्यात आदिवासींच्या आठ जमाती आढळतात. महादेव कोळी, मल्हार कोळी, ढोरकोळी, कोकणा कोळी, वारली, ठाकूर, धोडी कातकरी, त्यातही पुन्हा क ठाकर, म ठाकर, अशा उपजमाती आहेत. महादेव कोळी, कोकण या जमाती थोड्या फार पुढारलेल्या असून कातकरी समाज पूर्णतः मागे राहिलेला आहे. कातकरी, भिल्ल, गोंड या जमाती अद्यापही शिक्षण आणि संस्कारापासून वंचित आहेत. या जमातींना शिक्षणाचे महत्त्व हरप्रकारे पटवून देण्याची आवश्यकता आहे. पण आमचे हे प्रयत्नही कुचकामी आणि तकलादू ठरत आहेत. अशा या वातावरणातील आमच्या आदिवासी विद्यार्थी बंधु भगिनींचे जीवन फार वेगळे आहे असे मानता येत नाही. वाल्याचा वाल्मिकी झाला आणि मानवी गुरू भेटला नाही तरी मानीव गुरूपासून विद्या संपादन करणारा एकलव्य झाला तरी अजूनही सगळ्यांना हे साध्य झालेले नाही ही आमची खंत आहे.

आदिवासी विद्यार्थ्यांशी झालेल्या भेटीगाठींतून बहुतांशी सर्वांची समान परिस्थिती आहे. थोड्याफार फरकाने सगळेच भरडले गेलेले आहेत आणि जात आहेत हेच खरे. वर्षाकाठी ३,५८० रुपयांच्यावर त्यांची कमाई जात नाही, त्यांच्या कुटुंबात खाणाऱ्या माणसांची संख्या कमावणाऱ्यांपेक्षा कितीतरी अधिक आहे. ४–५ पासून ३०–४० पर्यंत माणसे एका कुटुंबात आहेत. अर्थात ३४ माणसांचे कुटुंब म्हणजे एकच कुटुंब आहे. साधारणपणे कुटुंबात २–२ बायका आढळतात, त्यातही पुन्हा धरसोडीचे प्रकार आहेतच. त्यामुळे मुलांची संख्या अधिक झालेली दिसते. मागच्या पिढीचे शिक्षण प्रौढ शिक्षणाच्या फार पुढे गेलेच नाही, म्हणजे दुसरी, तिसरी, चौथीच्या आतच आटोपलेले आहे. मात्र आताच्या पिढीतील विद्यार्थ्यांचे वडील, भाऊ, बहिणी निदान ६ वी, ७ वी, ११ वी पासनापास आहेत. तेच या विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शक, आधार बनले आहेत.

शिक्षणापासून वंचित राहण्याची कारणमीमांसा

आदिवासी विद्यार्थ्यांची शिक्षणापासून वंचित राहण्याची आणि शिक्षण न घेण्याची अनेक कारणे दिसून येतात. प्रत्येकाची कारणे वेगवेगळी आहेत. याला केवळ प्रतिकूल आर्थिक परिस्थिती कारणीभूत नाही, ती बहुसंख्यांची निश्चित बिकट आहे यात वाद नाहीच. भातशेती म्हणजे न पिकणाऱ्या खाचरांना पिकवीत बसावयाचा उद्योग आहे.

तिथेही मनुष्यबळ कमी पडतेच. असे म्हणतात की, सीतामाईला रावण पळवून नेत असताना तिची सुटका केली नाही म्हणून या कोकण-भूमीला तिने जळजळीत शाप दिला. " भाजल्याशिवाय ही जमीन पिकणार नाही " आणि शेतकरी भाजला जातो तरीही ही भूमी भाजूनही पिकत नाही अशी स्थिती आहे. शेती ही स्थावर मालमत्ता सोडून अन्यत्र शहरात जाऊन राहता येत नाही. परिस्थिती अशी आहे की, शेती सोडली तर आहे तेही उत्पन्न बुडेल आणि तिथे शेतीवर बसून राहिले तर पोट भरत नाही. मुलाबाळांना उघडेनागडे ठेवून शेतीतच पुन्हा मरावे लागते आणि शिकण्याचा गंध तेथपर्यंत पोहोचत नाही. शिकविणेही परवडत नाही, कारण गुरे कोण राखील आणि पोरवडा कोण सांभाळील ? दारिद्र्य आणि गरिबी ही वस्तुस्थिती आहे. शिवाय तांत्रिक अडचणीही आहेत. गावात शाळा नाहीत, जवळपास शाळा नाहीत, बाहेरगावी जाऊन शिक्षण घेणे परवडत नाही. आपल्याहून धाकट्या भावंडांना सांभाळावे लागत असल्यानेही शिक्षण पूर्ण करता येत नाही. ही एक वेगळीच अडचण निदर्शनास आली आहे. शासनाच्या वतीने पुढील सातव्या योजनेत पंचावन्न हजार नवीन प्राथमिक शाळा काढण्याचा संकल्प आहे. त्याची सिद्धी झालीच तर गावात शाळा उपलब्ध नाहीत ही सबबही यापुढे सांगता येणार नाही. पण धाकट्या भावंडांना कोण सांभाळणार ? पोट जाळण्यासाठी मोलमजुरी तर आईबापांना सोडता येत नाही, त्यांना जावेच लागेल. या सर्व परिस्थितीचा गंभीर विचार होणे आवश्यक आहे. एका मर्यादेपलीकडे बहुतेकांना शिक्षण घेता येत नाही. शिकू पाहणाऱ्या या विद्यार्थ्यांच्या मनाला हळुवार फुंकर घातली म्हणजे ते बोलते होतात.

नोकरी की शिक्षण हा पेच

आदिवासी विद्यार्थी पुढे शिकू इच्छितो, उच्च शिक्षण घेऊ इच्छितो. पण काहींच्या पुढे नोकरी की शिक्षण हा फार मोठा पेच निर्माण झालेला आहे. पहिल्यांदा शिक्षण असा कौल कमी पडतो. परिस्थितीमुळे नोकरी लक्ष्य आहे, हाही परिस्थितीचाच परिपाक. पुन्हा शिक्षणासाठी कळ सोसली पाहिजे इतपत जाणीव नाही. नामदार गोखले, आगरकर, कर्मवीर भाऊराव पाटील आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे चरित्र माहीत नाही. अशा कथाही त्यांना सांगणारे नाहीत. शासनाकडून दिल्या जाणाऱ्या शिष्यवृत्त्या आणि विद्यावेतने संपूर्ण कुटुंबाला उभे करू शकत नाहीत. कुटुंबाच्या दुःखात तर शिक्षण घेताना सहभागी व्हावेच लागते. ते दुःख नजरेआड कसे करता येईल ? या परिस्थितीत डी.एड. न होता केवळ ३०० रुपयांवर सरकारच्या मेहरबानीने मिळणारी शिक्षकाची नोकरी स्वीकारावीच लागते. आपण कमावते झाल्याचे समाधान मिळते पण शिक्षणाला कायमचा रामराम ठोकूनच. हाताशी आलेली पदवी सोडून एस.वाय.बी.ए., बी.कॉम. पर्यंत झालेले शिक्षण सोडून याच नोकरीच्या आकर्षणासाठी आय.टी.आय. चा साधा मिळेल तो ट्रेड स्वीकारतात. या सगळ्यांतून हाती फारसे लागत नाही. स्वतःला सावरणारे, जीवनाला उभारी देणारे तत्त्वज्ञानही खऱ्या शिक्षणाअभावी दुरावलेले असते.

शिक्षण घेतानाही हेळसांडच

शिक्षण घेतानाही अनंत अडचणी आहेत. वह्या, पुस्तके मिळत नाहीत, चांगले शिकविले जात नाही, शिकविणारे उपलब्ध होत नाहीत, गणित, इंग्रजी, विज्ञान विषयाला तर शिक्षक नसतानाच वर्ष पार पडते. ज्याला शिक्षणाची पायाभरणी म्हणतात ती कधी केली जात नाही, मग हा विद्यार्थिजीवनाचा--शिक्षणाचा इमला मधेच कोसळल्याशिवाय राहात नाही, नापास व्हावेच लागते. पण या आपत्तीचा पाढा वाचण्यात अर्थ नाही. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील उत्कर्षासाठी काही निश्चित पावले टाकली गेली पाहिजेत.

उत्कर्षाची नवी दिशा

आदिवासी समाजाच्या उत्कर्षासाठी पुढील सूचनांचा विचार होणे आवश्यक आहे :

(१) परिस्थितीने गांजलेल्या अडाणी, अज्ञानी पालकांना, नातेवाइकांना, गावातील भोवतालच्या माणसांना पचनी पडेल अशा भाषेत समजावून सांगणे आवश्यक आहे. समजावल्यानेच समजेल असा हा समाज आहे. पायातल्या पायतणाने उन्हाचे चटके जसे बसत नाहीत तसेच शिक्षणाने जीवन सुधारते, दारिद्र्याचे चटकेही प्रसंगी कमी होतात या भाषेत शिक्षण हे सर्वांगीण उन्नतीचे साधन आहे हे त्यांना पटवून द्यायला हवे.

(२) तुलनेने व्यसनाधीन माणसे कमी अधिक प्रमाणात आढळतात. तंबाखू, बिडी, दारू यांची व्यसने सर्रास आढळतात. व्यसनांना पर्यायी मनोरंजनातील गुंतवणूक, त्यांची व्यवस्था केली पाहिजे. मनोरंजनासाठी तारपा, बासऱ्या, ढोलकी, नाल, टाळ, तबला, पेटी, इत्यादी वाद्ये उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. कारण आदिवासी लोक हे देवभक्त आहेत. उत्सव, व्रतवैकल्ये त्यांच्या त्यांच्या पद्धतीने एकजुटीने साजरे करता येतील असे वातावरण निर्माण केले पाहिजे. अक्षयतृतीया, दसरा, दिवाळी, होळी, कोजागिरी, श्रीकृष्णजयंती, नवरात्र, गणेश उत्सव, सत्यनारायण हे सगळे उत्सव रात्रभर समूह नृत्य करून त्यांना जागवता आले पाहिजेत. आज पावसात त्यांचा बोहाडा थांबतो. त्यासाठी एक मोठा कम्युनिटी हॉल बांधून दिला पाहिजे. विद्यार्थ्यांसाठीही अशा प्रकारचे मनोरंजन गरजेचे बनले आहे. त्यांना डांबून ठेवण्यापेक्षा मुक्तपणे उमलू दिले पाहिजे. मग ते वसतिगृह, आश्रमशाळा असो वा महाविद्यालय असो.

(३) आदिवासींसाठी जी वसतिगृहे आणि त्याहीपेक्षा ज्या आश्रमशाळा आहेत त्यांची स्थिती भयंकर आहे, शोचनीय आहे. ज्या ठिकाणी कोवळ्या बालमनावर संस्कार करावयाचे त्याच ठिकाणी या बालमनांना पावलोपावली घट्ट करकोचे पडावे अशी स्थिती आहे. शासनाचा मूळ हेतू सफल होत नाही. केवळ कार्यकर्त्यांना, परिस्थितीला नावे ठेवून चालणार नाही, त्यातून मार्ग हा काढलाच पाहिजे. अधीक्षक, हाऊसमास्टर, रेक्टर, पर्यवेक्षक, अशी कामे स्वीकारणाऱ्यांनी बालमानसशास्त्र आणि शैक्षणिक मानसशास्त्र जाणून घेतलेच पाहिजे. युवकांची मने आणि आकांक्षा समजावून घेऊन वागले पाहिजे. आपले अपुरे पगार, कुटुंबापासून दूर एकटे राहणं, सवलतीमुळे विद्यार्थि जीवनाचा विद्यार्थ्यांना पडणारा विसर सगळे असूनही तळमळीने मुलांसाठी काम केले पाहिजे, आपल्या व्यथा मुलांचे माथी मारून चालणार नाही तर त्यांना समजावून घेऊन सगळ्या चुकाही पोटात घालून सामोपचारानेच मार्ग काढला पाहिजे. समाजातील आदर्शांच्या ढासळण्याने विद्यार्थीही काही प्रमाणात ढळणार हे गृहीत धरूनच गृहप्रमुखाने वागावे, आदिवासी भागात उलट जास्तीत जास्त अर्हता प्राप्त माणसांची विशेष गरज आहे, आणि नेमकी उत्तम गुणवत्ताप्राप्त माणसे महात्मा गांधींनी " खेड्याकडे चला " सांगूनही जायला तयार नाहीत. केवळ जेवणाचे हिशोब ठेवणाऱ्या वसतिगृहप्रमुखापेक्षा विद्यार्थ्यांच्या जीवनाचे हिशोब मांडणारे हाऊसमास्टर्स पाहिजेत.

(४) एकशिक्षकी शाळा हा तर या भागात अन्याय आहे. एकच शिक्षक चार वर्ग सांभाळतो, त्यात कुटुंबनियोजनाच्या केसेस मिळविण्याची जबाबदारी, मग मुलांचे व्हायचे कसे ? शक्यतो विषयतज्ज्ञ सत्पात्र

शिक्षक नेमून त्यांना उत्तम निवास-व्यवस्था उपलब्ध करून सार्वजनिक बांधकाम खात्या-मधील कर्मचाऱ्यांना धरणांवरील कामी नियुक्ती केल्यावर जसा साईट अलाऊन्स मिळतो तसा पगारात विशेष लाभांश मिळावा. यामुळे चांगले शिक्षक आकर्षित होतील, मन लावून कामे करतील.

(५) दारूबंदी प्रचार प्रत्यक्षात आदिवासी वस्त्यांपर्यंत प्रामाणिकपणे पोहोचला पाहिजे. तसा तो पोहोचत नाही. उलट घरात हातभट्टया चालतात असे कळते. दारू गाळली जाते, असे म्हणतात. यातले सत्यासत्य जाणण्यापेक्षा वेळीच ते थांबविले पाहिजे. पाड्यापर्यंत पोहोचणे खेड्यापेक्षाही महत्त्वाचे आहे. दारू-बंदी प्रचार तेथवर पोहोचला नाही तरी निदान पोहोचलेली दारू काढून घेतली पाहिजे.

(६) मर्यादित कुटुंब राखण्यात कल्याण आहे. म्हणजे धाकटया भावंडांना सांभाळत शिक्षणाचा खेळखंडोबा होणार नाही.

(७) रेडिओ, टी. व्ही., चित्रपट इत्यादी दृकश्राव्य माध्यमे खेडोपाडी उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. अनिच्छेने का होईना कानावर चांगले पडेल, डोळयांना पाहावेसे वाटणारे दिसेल, संस्कार ग्रहण करावेच लागतील. दुसऱ्याच्या कहाण्या आपल्या जीवनाला काही प्रमाणात हितावह ठरतील म्हणून चांगले चित्रपट दाखविले गेले पाहिजेत.

(८) सर्व प्रकारच्या सुशिक्षणाबरोबरच संस्कारासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम त्यातील प्रशिक्षणासह त्यांना उपलब्ध करून दिले पाहिजे. आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये कलेची संगीताची, खेळाची, नीटनेटकेपणाची आवड आहे ती जोपासली पाहिजे.

(९) समाजाच्या आणि शासनाच्या मिळणाऱ्या मदतीबद्दल त्यांच्या मनात कृतज्ञतेची भावना जरूर आहे. चांगल्या शिक्षकाला, आपल्या हिताकडे लक्ष देणाऱ्या प्रशासकाला, जाणकार अधिकाऱ्याला ते न बोलताही मनोमनी फार मोठा मानसन्मान देत असतात. तो समजून घेऊन आणखी वाढेल कसा हे पाहिले पाहिजे.

(१०) सगळयात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अल्पवयातील मोलमजुरी, गुरे राखणे, य.सारखी कामे कायद्याने गुन्हा ठरवून बंद केली पाहिजेत. अशी मुले सापडली तर रिमांड होम नव्हे तर आश्रमशाळेत आणि वसतिगृहात दाखल केली पाहिजेत.

वाल्याचा जर वाल्मिकी होऊ शकतो, गुरूविना जर एकटयाच्या हिंमतीवर शिष्य जर एकलव्य होऊ शकतो, हनुमानासारखा श्रेष्ठ रामभक्त होऊ शकतो तर आदिवासी विद्यार्थी आपला सर्वांगीण उत्कर्ष साधू शकेल यात शंका बाळगण्याचे कारण नाही. यातूनच आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या उत्कर्षाची नवी दिशा गवसण्याची शक्यता आहे.

□ □ □

तिसरे आदिवासी साहित्य संमेलन

[पृष्ठ क्रमांक ४१ वरून

किंवा घरात बसून केवळ कल्पनांच्या भराऱ्या किंवा गप्पा त्यात नाहीत. त्यामुळेच हे साहित्य दर्जेदार व उत्तम बनले आहे.

खरं म्हणजे आदिवासी साहित्य नावाचे साहित्य आज तरी कुठे दिसत नाही. आम्ही कुठेतरी चार-दोन कविता लिहितो, लेख लिहितो. त्यात ऋषी मतंराम, व्यंकटेश आत्राम, विनायक तुमराम, वाहरु सोनवणे इत्यादींचा उल्लेख करता येईल. पण त्यांचे साहित्य आदिवासी साहित्याच्या वेगळेपणा-पर्यंत पोहोचले आहे का? त्याचे उत्तर नकारार्थी आहे. कांही मंडळी माझ्या मताशी संहमत होणार नाहीत, याची मला कल्पना आहे. वाड्‌मयाच्या ज्या विविध निर्मित्या असतात त्यांतून कुठे आदिवासींची स्पंदने ऐकू येऊ लागली आहेत. उत्तम नाटयकृतीसाठी, उत्तम कादंबरीसाठी, उत्तम आत्मकथांसाठी आदिवासी जीवनात विषय नाहीत का? सामर्थ्यशाली, भेदक, मार्मिक विषयाची आदिवासी जीवनात वाण नाही. पण आज त्या तऱ्हेची साहित्यनिर्मिती नाही हे खरे दुःख आहे. एक दया पवार, एक लक्ष्मण माने, एक रावसाहेब कसबे किंवा एक लिंबाळे यांनी दलित साहित्याला वरच्या स्तरावर नेऊन ठेवले. मराठी वाङ्‌मयाला, साहित्याला क्षणभर भुरळ पडेल अशा उच्च प्रतीच्या कलाकृती आत्मानुभवाने त्यांनी निर्माण केल्या. आजच्या आदिवासी लेखकांनी त्यांच्या कला-कृतीमधून बरेच कांही शिकण्यासारखे आहे, घेण्यासारखे आहे. ते सारे आपले मित्र आहेत, हितचिंतक आहेत. आदिवासी साहित्यांच्या वाढीसाठी त्यांचाही हातभार आपण घ्यावा. एकमेका साह्य करू अवघे. धरू सुपंथ" या उक्तीप्रमाणे बरेच काही करता येईल, पण साहित्यरचनेत वळण घेणे जरुरीचे आहे.

खरं म्हणजे आदिवासी साहित्य हे वेगळे नाही. ते या मराठी मातीत यथेच्छ वाढणारे साहित्य आहे. त्याला सर्व साहित्यप्रेमी जनांनी, विचारवंतांनी, लेखकांनी हातभार लावला पाहिजे व हे साहित्य फुलविले पाहिजे. आज होणारी ही परिषद किंवा आदिवासी साहित्यांच्या झालेल्या परिषदा हा आदिवासींच्या विचारांचा नवा अंकुर आहे. तो उमलू द्या, वाढू द्या, त्याला त्याच्या मनाप्रमाणे आकार घेऊ द्या. त्याला स्वतंत्र विचार आणि स्वतःची प्रतिमा निर्माण करण्याचे सामर्थ्य येऊ द्या. म्हणजे समग्र साहित्याचेच ते एक अंग होईल अशी अपेक्षा आहे. आज आदिवासींच्या अस्मिता सर्व थरावर मोडलेल्या आहेत. हा समाज यापुढे अस्मिताहीन राहून चालणार नाही. जाणीव जागृतीची नवी वलये त्याला येऊ लागली आहेत. अशा वेळी साहित्यांचा व साहित्यिकांचा फार मोठा वाटा आहे. जो समाज अस्मिता निर्माण करू शकतो तेथे नवे विचार, नवे साहित्य आपोआप जन्माला येते. आणि साहित्य नसेल तर तो समाज लुळापांगळा बनतो. कारण साहित्य हे समाजाचे, लोक-मनाचे, भावनांचे व विचारांचे एक प्रतीक मानले आहे. ते जर आदिवासी साहित्य चळवळीने निर्माण झाले तर याहून या गरीब समाजाचे भाग्य ते कोणते असणार!

मी काही बोलू शकेन असे मला वाटले नव्हते पण मी बरेच काही बोललो. साहित्या-बद्दल कमी पण उपदेश जास्त. पण या प्रसंगी प्रामाणिकपणे जे वाटले ते बोललो. आपण सर्वांनी हे लक्षपूर्वक, शांतपणाने ऐकले याबद्दल सर्वांचा मी ऋणी आहे. धन्यवाद!

□ □ □

आदिवासी विद्यार्थ्यांचे स्थगन व गळती : कारणे व उपाय

लक्ष्मण ढवळू टोपले

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. भारतात असेही दुर्गम प्रदेश आहेत की, ज्या भागात स्वातंत्र्य मिळून आज ४० वर्षे झाली तरी संस्कृतीची, शिक्षणाची, सुधारणांची पहाटसुद्धा अजून झाली नाही. अजूनही तेथील समाज अज्ञान, दास्य, लाचारीच्या अंधारात चाचपडतो आहे. दिशाहीन जीवन जगतो आहे. मंत्र, तंत्र, जादूटोण्याच्या आवर्तांने भरकटतो आहे. अंधश्रद्धा, अंधरूढी, खुळचा कल्पनांचा अंगीकार करतो आहे. हे सारे बदलायचे तर शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण व्हायला हवे. शिक्षण हीच सर्व सुधारणांची गुरुकिल्ली आहे. विशेषतः आदिवासी समाजात नवी जाण, नवी दिशा...प्रेरणा..चेतना द्यायची असेल तर शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही. शिक्षणाचा प्रसार करून त्यांची मने बदलल्याशिवाय त्यांच्यासाठी राबविल्या-जाणाऱ्या सर्व सुधारणा त्यांच्यात न मुरता न जिरता वाहून मात्र जाणार आणि आदिवासी आहे तसा कोरडा ठणठणीत राहाणार ही वस्तुस्थिती आहे. प्रथम शिक्षणाने त्यांची मने तयार केली तर बाकीच्या सुधारणांचा ते आपोआप स्वीकार करतील.

पण त्यांना शिक्षणाला प्रवृत्त करावे कसे ? कारण आज शिक्षणाचा प्रसार होतो आहे. गावोगावी शाळा काढल्या जात आहेत, परंतु ज्यांच्यासाठी शाळा काढल्या जात आहेत, त्यांना त्याची जाण नाही आणि आचही नाही. हा समाज कुंभकर्णासारखा सुस्तावलेला आहे. बरे त्यातला कोणी एखादा शाळेत जायला लागतो न लागतो तोच तो मध्येच केव्हा शाळा सोडून जाईल याची शाश्वती नसते. तसच कधी कधी अभ्यासक्रम झेपत नाही म्हणून विद्यार्थी त्याच वर्गात दोन दोन वर्षे राहतो. या स्थगनामुळे विद्यार्थ्यांचा तुंबा निर्माण होतो. गळतीप्रमाणेच विद्यार्थ्यांचा "तुंबा" निर्माण होणे हा एक शिक्षणातला मोठा गहन प्रश्न आहे.

एकूण विद्यार्थी संख्येचा आढावा घेतल्यास शाळेत दाखल होणाऱ्या १०० मुलांपैकी ५ वी चा अभ्यास ४० मुले पूर्ण करतात, आठवीचा अभ्यास २५ मुलेच पूर्ण करतात तर पदवी एखाद दुसराच मिळवितो. देशात प्राथमिक शाळेत जाणारी साडेआठ कोटी मुले आहेत. त्यांपैकी साडेचार कोटी मुले ग्रामीण भागातील आहेत. ग्रामीण भागातील मुलांची संख्या सुमारे १९ कोटी आहे. म्हणजे एकूण मुलांपैकी एकचतुर्थांश मुले सुद्धा शाळेत जात नाहीत. मग ही मुले काय करतात ? त्यांना मध्येच शाळा का सोडावी लागते ? मोफत शिक्षण सुद्धा ही मुले का घेऊ शकत नाहीत ? त्याचे उत्तर आहे, दारिद्र्य भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी निम्म्यापेक्षा अधिक लोकसंख्या दारिद्र्यरेषेखाली जगते आहे. ही मुले आपल्या कुटुंबासाठी काम करतात. १९७१ साली भारतातील एकूण कामगारांपैकी ६ टक्के म्हणजे १ कोटी ७ लक्ष ५० हजार कामगार मुले होती. आजही शेतमजुरांमध्ये १० टक्के मजूर मुले आहेत. याशिवाय घरकाम करणे, वृत्तपत्रे विकणे, हॉटेलपोऱ्या म्हणून काम करणे, बूट पॉलिश करणे, इत्यादी कामेही मुले करतात. वयाच्या सहाव्या किंवा त्यापेक्षाही कमी वयापासून ही मुले आपल्या आई-वडिलांच्या बरोबर कामाला जातात.

दारिद्र्यामुळे पालक मुलांना घरी ठेवतात. रोजगार करून मुलगा चरितार्थाला हातभार लावू लागला की, त्यांना हायसे वाटते. त्याचे शिक्षण खड्डयात गेले तरी पालकांना त्याची पर्वा नसते. दारिद्र्यामुळे शिक्षण होत नाही. आणि शिक्षण नाही म्हणून अज्ञान, दारिद्र्य, दास्य, लाचारी, व्यसनाधीनता, अंधश्रद्धा त्याचा पिच्छा सोडत नाही. त्याचे पोट हातावर असते. हातावर मिळवायचे आणि पानावर खायचे हेच त्यांच्या नशिबी असते. पावसाळा संपला की, गावच्या कापणीला हातभार लावून देशावरील लोक साखर कारखाना परिसरात ऊस तोडण्यासाठी आणि इतर कामासाठी जातात. तर कोकणातील लोक विटांच्या भट्टयांवर, जंगलतोडीवर, गवत कापणीला नाहीतर गलबतात मासेमारीसाठी जातात. काम मिळेल तेथे त्यांना जावेच लागते. त्यांच्याबरोबर मुलेही जातात. जावेच लागते. मुलांची गळती होते. धंद्यावरून आले की, मुले पुन्हा शाळेत जाऊ लागतात. मागल्या पाठाची पुन्हा उजळणी होते अन् पुन्हा धंद्यावर, पुन्हा शाळेपासून वंचित ... असे करता करता वर्षे उलटतात. तो विद्यार्थी थोराड होतो अन् मग शाळेत येईनासा होतो.

पालकांना मुळातच शिक्षणाची आच नाही आर्थिक तंगीमुळे ते शिक्षणही देऊ शकत नाहीत. शेतकरी गुरे वळण्यासाठी, बारीकसारीक कामे करण्यासाठी मुलांना घरी ठेवतात. अन् शहरात..झोपडपट्ट्यात ? आई-बाप दोघेही कामावर जातात. आपल्या लहानग्या भावंडांना सांभाळण्यासाठी मुले घरी राहतात आणि मुलाने बोरे, पेरू इ. सटर-फटर वस्तू विकल्यास तो "रोजी" कमावू शकतो. त्याचे "पोट" सुटते. त्यामुळे मुलांचे शिक्षण ते करू शकत नाहीत. शाळा दाराशी असूनही मुले शाळेत जात नाहीत हे जसे खरे तसेच काही ठिकाणी शाळाच नसतात. चार पाच कि. मी. परिसरात एक दोन शाळा भरतात. एवढेच अंतर मुलांना चालून जावे लागते. त्यामुळे ती थकतात. बऱ्याच मुलांना शाळेत जाण्यापूर्वी न्हाहारी मिळत नाही. न्याहारी तर नाहीच नाही. मग मुलांचे लक्ष अभ्यासाकडे लागणार कसे ? अशी मुले कंटाळून शेवटी घरी बसतात. तर कधी जाण्यायेण्यातच वेळ जाऊन अभ्यास होत नाही, म्हणून ती नापास होतात.

आदिवासींचे जीवन हे मोकळे स्वच्छंदी जीवन असते. ह्या तुलनेने शाळेतले जीवन त्यांना बंदिस्त, रुक्ष, नीरस, आळणी वाटते. त्यापेक्षा घरी रहावे, दोस्तांबरोबर रानावनात भटकावे, करवंदे, जांभळे खावी. फांदी फांदीवरून झोके घ्यावे, टुकटुकू करावे, नदीत डुंबावे, उड्या माराव्यात, मासे, चिंबोऱ्या, खेकडे पकडावे, मस्त सागुती करावी. तीर-कामटे घेऊन रानात जावे. ससा मारावा, रस्सा करून मिटक्या मारीत खावा...असे त्यांचे जीवन. त्यामुळे मुले शाळेत येत नाहीत. आली तरी राहात नाहीत. आश्रमातूनही काळचाळोग रात्रीसुद्धा पळून जायचं "भ्या" त्यांना वाटत नाही.

खेड्यापाड्यात विशेषतः आदिवासी समाजात मंत्र, तंत्र, जादूटोण्याचे प्रस्थ फार माजलेले असते. कोणताही रोग हा अस्वच्छतेमुळे, आहारविहारातील बदलामुळे होत नसून तो देवाच्या, भुताच्या, भुताळीच्या कोपामुळे होतो, असा त्यांचा ठाम विश्वास असतो. कोपामुळे झाले हे भगत सुपात तांदूळ दुखणे घेऊन सांगतो. शाळेत जाणाऱ्या मुलाला

काही दुखले खुपले तर आपला मुलगा शाळेत जातो. चांगले कपडे घालतो, बोलतो, हे कोणाला बघवत नाही म्हणून कोणा भुतावळीने करणी केली असली पाहिजे असा त्यांचा समज होतो. हा समज अधिक दृढ करण्यास भगतही हातभार लावतो. अन् त्यांना "भगतवाक्यं प्रमाणम्" असते. कारण तोच त्यांचा पुरोहित, वैद्य, धर्मगुरू सर्व सर्वा असतो. मुलगा शाळेत गेला तर दुखणे वाढत जाईल. काही बरेवाईट घडून तो आपल्याला अंतरेल, अशा आंधळ्या मायेने प्रेरित होऊन ते मुलांना शाळेतून काढतात.

बराचसा अभ्यासक्रम हा शहरी मुले डोळ्यासमोर ठेवून आखलेला असतो. त्यात ग्रामीण आदिवासी विद्यार्थ्यांचा विचार केलेला नसतो. ही कटू वस्तुस्थिती आहे. त्यामुळे एखादी प्रतिमा त्यांच्या डोळ्यापुढे येणे किंवा बिंबवणे शिक्षकालाही कठीण असते. कारण जे पाहिलेच नाही, त्याविषयी विचार कसे स्फुरतील ? त्यामुळे मुलांना अभ्यास झेपत नाही. वर्षानुवर्षे शिक्षणापासून दूर ,वंचित राहिल्यामुळे आणि घरातील अशैक्षणिक वातावरणामुळे मुले अभ्यासात मागे पडतात. नापास होतात. एका एका वर्गात दोन दोन वर्षे राहतात. तोपर्यंत त्यांचे सोबती बरेच पुढे गेलेले असतात. त्यांच्यापेक्षा वयाने लहान मुले त्या वर्गात आलेली असतात. त्या लहानांत बसणेच थोराड मुलांना लज्जास्पद वाटू लागून ती शाळेत येईनाशी होतात.

आज आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी शासन आणि इतर ही सेवासंस्था कटिबद्ध होऊन कार्य करीत आहेत. या सरकारी, निमसरकारी, संस्थांमध्ये आर्थिक तफावत असते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या सोयीसवलतीतही डावे उजवे होते. कुठे बादशाही सोयी, झोपायला पलंग (कॉट) आणि जेवायला खमंग तर कुठे झोपायला नाही साधी सतरंजी आणि जेवायला डाळीचे भुळुक पाणी ! शिक्षणापेक्षा ह्या सवलती गौण मानल्या पाहिजेत आणि आदिवासी विद्यार्थी मिळणाऱ्या सोयी सवलतींची तुलना करून क्षुल्लक सोयी सवलतींना भुलून, चांगले उत्कृष्ट शिक्षण लाथाडून संस्था संस्थातून फिरत राहातात, शाळा बदलतात. आणि या भ्रमंतीत त्यांच्या हाती काही काही लागत नाही.

गुरुद्रोणाचार्य आपल्या परमशिष्य अर्जुनाला धनुर्विद्येत कोणी वरचढ होऊ नये म्हणजे पक्षपातीपणाचा पद्धतशीर खेळ इतर शिष्यांशी खेळले. कोणालाही ते भोवले. एकलव्याशीही तीच खेळी करून विद्यादान करण्याचे नाकारले. मनी खंत न बाळगता आपल्या **गुरूचा** ओबडधोबड मातीचा पुतळा तयार **करून** त्याच्यापुढे शरसंधानाचा सराव केला. **एक** दिवस एका कुत्र्याचे भुंकणे या **दुर्दैवी** शिष्याने एका पाठोपाठ एक बाण **मारून** पण थोडीशीही दुखापत न करता **बंद** केले. हे अलौकिक कौशल्य पाहून **त्यांच्या** गुरूने (?) त्याला कौतुकाने पोटाशी **धरून** पाठ थोपटण्याऐवजी न दिलेल्या विद्येची दक्षिणा म्हणून उजवा अंगठाच मागितला त्या पक्षपातीपणाचा अनुभव कधी, कदाचित ग्रामीण आदिवासी विद्यार्थ्यांना येत नसेल असे नाही. मुद्दाम त्यांच्या मनात न्यूनगंडाची पेरणी करून त्यांच्या कतृत्वाचे पंख कापले जात नसावेत असे नाही.

जळगाव येथे भरलेल्या ५८ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष श्री. शंकरराव खरात यांनी आपल्या शैक्षणिक समस्यांवरील एका लेखात १०+२+३ चा नव्या अभ्यासक्रमाविषयी नापसंती व्यक्त करून म्हटले आहे की हा अभ्यासक्रम मागासलेल्या मुलांवर अन्याय करणारा आहे. त्यामुळे त्यांची शैक्षणिक प्रगती थांबेल. फारच थोडे गुणवत्ता यादीत येतील पुन्हा त्यांना व्यावसायिक अभ्यासक्रमाकडे जावे लागेल की काय ? पुन्हा जातवार व्यवसाय, पुन्हा व्यवसायावरून जाती निर्माण होतील काय ? ज्यांच्याकडे कायमचे शिक्षण आहे, त्यांच्याकडेच या पद्धतीमुळे शिक्षण जाणार आहे काय ? आणि ज्यांच्या घरी शिक्षणाची परंपरा नाही, साधने सोयी वातावरण नाही, ह्या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाला मुकावे लागेल की काय ? अशी भीती व्यक्त केली आहे.

उपाय

(१) गावातल्या गावात रोजगार उपलब्ध करून देऊन त्यांच्या पोटापाण्याची सोय केली तर आपल्या बायकापोरांना घेऊन पोटासाठी वणवण करीत भटकत त्यांना फिरावे लागणार नाही. त्यांचे जीवन स्थिर होईल.

(२) बालविवाह सर्रास बंद करण्यात यावेत. तसा कायदाच करण्यात यावा. असेल तर त्याची कडक अंमलबजावणी करण्यात यावी.

(३) प्रौढ शिक्षण योजनेची अंमलबजावणी प्रभावीपणे करून पालकांना सुजाण केले तर ते स्वतःच पाल्यांना शाळेत पाठवायला प्रवृत्त होतील.

(४) स्मरण-शक्तीची कसोटी ठरणारी परीक्षा पद्धती बदलण्यात यावी. आजचे शिक्षण हे व्यावहारिक जीवनापासून बरेच दूर जात आहे. बी. कॉम. अनुत्तीर्ण विद्यार्थी पुढे मोठा व्यापारी अथवा उद्योगपती होतो.

(५) गुरुकुल पद्धतीचा अवलंब करण्यात यावा.

(६) विद्यार्थ्यांच्या रुचीप्रमाणे शिक्षण घेण्याची सवलत, आर्थिक सवलत, शाळेच्या सोयीस्कर वेळा, शिकता शिकता अर्थार्जन करण्याची सोय, माध्यमिक शाळेत आवडीचे विषय घेऊन परीक्षेला बसण्याची सवलत योजना सुरू केल्यास, पुस्तके, वह्या कपडे, पाटचा, मधल्या वेळेचे खाणे, इत्यादी आकर्षणे निर्माण केल्यास गळती व स्थगन कमी होईल.

(७) आश्रमशाळांची संख्या व गुणवत्ता वाढविण्यात **यावी**.

(८) ग्रामीण आडवळणी गावातील शाळांवर अधिकाऱ्यांची देखरेख चांगली व्हावी..

□ □ □

महाराष्ट्रातील आदिवासी आश्रमशाळांचे सद्यः नियोजन व पुढील पाऊल : "मुलींसाठी स्वतंत्र आश्रमशाळा"

श्री. मो. भा.सुराणा

उप संचालक,
आदिवासी संशोधनव प्रशिक्षण संस्था,
महाराष्ट्र राज्य, पुणे ४११००१.

प्रास्ताविक

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी महाराष्ट्र शासनाकडून अनेक योजना राबविण्यात आल्या व येत आहेत. त्यांतील "आदिवासी मुलांसाठी आश्रमशाळा" या योजनेस चांगला प्रतिसाद मिळाला. संपूर्ण देशात आदिवासी मुलांसाठी सर्वाधिक आश्रमशाळा महाराष्ट्रात आहेत. ही योजना महाराष्ट्रात प्रथम १९५३–५४ साली लागू करण्यात आली. परंतु या योजनेला खरा वेग १९७२–७३ नंतर आला. प्रारंभी या आश्रमशाळेचे स्वरूप वेगळे होते. आश्रमशाळासमूह हे आदिवासी विकासाचे केंद्र असावे असे गृहित धरून या समूहात शेतकी विभाग, कुक्कुटपालन, तांत्रिक शिक्षण व आरोग्य केंद्र असे वेगवेगळे विभाग सुरू करण्यात आले. मात्र कालमानानुसार उपलब्ध साधनसंपत्ती व लोकांची गरज ध्यानात घेऊन त्यात बदल करण्यात आला. तरी देखील हा बदल अपुरा वाटतो. लोकांच्या गरजा, वाढती मागणी व १९८१ च्या जनगणनेत उपलब्ध झालेल्या आकडेवारीवर आधारित निष्कर्ष यांचा साकल्याने विचार केला तर आश्रमशाळांच्या नियोजनात विधायक बदल घडवून आणणे जरुरीचे वाटते. हा बदल कसा असावा याविषयी काही विचार मांडण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

आदिवासी स्त्री साक्षरतेचे नगण्य प्रमाण

बहुतेक आदिवासी जमाती दऱ्या-खोऱ्यात डोंगराळ भागात व जंगलात राहतात. उपजिविकेची साधने तुटपुंजी असल्याने त्यांची आर्थिक परिस्थिती फारच बिकट आहे. आदिवासी समाजात साक्षरतेचे प्रमाण फारच कमी म्हणजे २२.२९ टक्के आहे. (जनगणना १९८१ नुसार) ज्या आदिवासी जमातींचा प्रगत भागाशी, शहरी भागाशी संपर्क आहे तेथेच हे प्रमाण बरे आहे. परंतु जेथे प्रगत भागाशी संपर्क येत नाही तेथे तर हे प्रमाण ५ टक्क्यांहूनही कमी आहे. दुर्गम भागातील आदिवासींत स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण अगदीच नगण्य म्हणजे केवळ १ ते २ टक्केच आढळते. स्वातंत्र्यानंतर ३८ वर्षांचा काळ लोटला तरीही आदिवासी स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणात फारसा फरक पडलेला आढळत नाही. अद्यापही कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड या आदिम जमातींचे लोक आपल्या मुलामुलींना आश्रमशाळेत पाठवत नाहीत. त्यांच्यासाठी काढण्यात आलेल्या आश्रमशाळांमध्ये या जमातींची फारशी मुले आढळत नाहीत.

मागील वर्षी ठाणे जिल्ह्यातील राष्ट्रीय महामार्गावरील एका नवीन कातकरी वस्तीला भेट दिली असता या वस्तीतील शाळेत जाणाऱ्या मुलामुलींची संख्या विचारली. वस्तीतील एकही मुलगा/मुलगी शाळेत जात नसल्याचे समजले. वैतरणा धरणाच्या जवळपास कातकरी जमातीची वस्ती बरीच आहे. वैतरणा धरणाच्या आश्रमशाळेला भेट दिली असता कातकरी जमात मुलामुलींना आश्रमशाळेत पाठवीत नाही. त्यामुळे या आश्रमशाळेत कातकरी मुले-मुली नाहीत असे समजले. धडगाव (जिल्हा धुळे) येथील आदिवासी मुलींच्या वसतीगृहाला नोव्हेंबर १९८५ मध्ये भेट दिली. हा भाग पावरा भिल्ल आदिवासी जमातीचा आहे. ही जमात या भागातील इतर जमातींच्या मानाने फारच मागासलेली आहे. या वसतिगृहात पावरा जमातीच्या मुली आढळल्या नाहीत. पावरा मुली वसतिगृहात टिकत नाहीत असे समजले. अशी अनेक उदाहरणे देता येतील.

दुर्गम भागाप्रमाणेच सुगम भागातील उदाहरणेही पाहण्यासारखी आहेत. माझ्याच गावाचे उदाहरण पाहू. माझे खडकीसिम (जिल्हा जळगांव) हे गाव अगदी हमरस्त्यावर आहे. हे गाव आदिवासी उपयोजनाक्षेत्राबाहेर आहे. गावात जवळजवळ २० टक्के आदिवासी आहेत. परंतु शाळेतील एकूण मुलांबरोबर आदिवासी मुलांचे प्रमाण पाहिले तर २ टक्क्यांहून अधिक नाही.

पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांतील अनुभव

इयत्ता ७ वी पर्यंत ज्या आश्रमशाळा पोहोचल्या आहेत त्यापैकी काही शाळांचे पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांत रूपांतर करण्यात आले आहे. मागील दोन-तीन वर्षांत बऱ्याच पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा सुरू झाल्या आहेत. या शाळांतील काही अनुभव विचारात घेण्यासारखे आहेत.

(१) या शाळा खेडेगावात आहेत त्यामुळे तेथे चांगला शिक्षक वर्ग मिळत नाही. चांगले शिक्षक आदिवासी खेड्यांत राहण्यास नाराज असतात. अशा खेडेगावात शास्त्र व गणित शिकविणारे शिक्षक मिळत नाहीत. त्यामुळे उपलब्ध शिक्षकांकडूनच हे विषय करून घ्यावे लागतात. त्यामुळे आदिवासी मुलांचा या विषयांचा अभ्यास कच्चा राहतो व त्यामुळे भावी जीवनात त्यांना चांगल्या क्षेत्रात प्रवेश मिळत नाही.

(२) शिक्षणाच्या चांगल्या सोयी उपलब्ध असलेल्या जवळपासच्या शहरी भागात आदिवासी मुले निघून जातात त्यामुळे पोस्ट बेसिक आश्रमशाळांना आदिवासी मुले मिळत नाहीत.

(३) काही शाळांमध्ये वर्ग चालविण्यासाठी जागा नसते त्यामुळे मुलांची फार कुचंबणा होते.

वरील अनुभव विचारात घेतले तर आपल्या लक्षात येईल की, महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी आश्रमशाळांच्या पुर्ननियोजनांची आवश्यकता आहे. ही बाब केवळ महाराष्ट्र राज्यालाच नव्हे तर कमी अधिक प्रमाणात, आदिवासी वस्ती असलेल्या इतरही राज्यांना लागू आहे.

आदिवासी स्त्री शिक्षणाकडे दुर्लक्ष

महाराष्ट्र राज्यात सध्या ३२७ शासकीय आश्रमशाळा व स्वयंसेवी संस्थांनी चालविलेल्या ९१ आश्रमशाळा आहेत. या आश्रमशाळांवर वेळोवेळी देखरेख करून त्यातील उणिवा दूर करण्याचे कार्य शासनाने हाती घेतले आहे ही बाब स्तुत्य आहे. सर्व शाळा सुसज्ज व कार्यक्षम झाल्यानंतर अधिक आश्रमशाळा सुरू करण्याबाबत शासनाने घेतलेली भूमिका योग्य आहे. परंतु तितकाच किंबहुना अधिकच महत्त्वाचा म्हणजे आदिवासी स्त्री-शिक्षणाचा प्रश्न मात्र दुर्लक्षिला जात आहे.

१९८१ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीप्रमाणे आदिवासी स्त्री-साक्षरतेचे प्रमाण ११.९४ टक्के आहे. सर्वसामान्य स्त्री-साक्षरतेचे महाराष्ट्रातील प्रमाण ३४.६३ टक्के आहे. आदिवासी स्त्री-साक्षरतेचे प्रमाण सर्वसामान्य स्त्री-साक्षरतेच्या ⅓ पट आहे. इतर कोणत्याही समाजातील स्त्री-साक्षरतेच्या प्रमाणापेक्षा आदिवासी स्त्री-साक्षरतेचे प्रमाण फारच कमी आहे. महाराष्ट्रात आदिवासी पुरुष साक्षरतेचे प्रमाण ३२.३८ टक्के आहे. यावरून आदिवासी पुरुष व स्त्री-साक्षरतेचे प्रमाण ३ : १ आहे.

आदिवासी स्त्री शिक्षणातील अडचणी

महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी मुलींसाठी शिक्षणाच्या प्राथमिक सोयी काय आहेत ते पाहू. आदिवासी मुलींसाठी स्वतंत्र अशा प्राथमिक आश्रमशाळा राज्यात कोठेही नाहीत. तसे नियोजन कोठेही झालेले दिसत नाही. आदिवासी स्त्री-शिक्षणाच्या सोयी निरक्षरतेच्या समप्रमाणात न आढळता व्यस्त प्रमाणात आढळतात. आदिवासी मुलांच्या शाळेत सध्या पहिल्या वर्षी जास्तीत जास्त १७ मुली घेतल्या जातात. आश्रमशाळेच्या एकूण क्षमतेच्या ३० ते ४० टक्के मुलींना प्रवेश देण्याची व्यवस्था आहे. परंतु याबाबत पुढीलप्रमाणे अनुभव येतात.

(१) आदिवासी पालकांचा आपल्या मुलीला/पाल्याला शाळेत पाठविण्याकडे कल फार कमी असतो. मुला-मुलींना शाळेत पाठविले तर त्यांच्या घरातील काम करणारे हात दुरावतात.

(२) मुली या परक्याचे धन असल्याने त्यांना काय म्हणून शिकवावे असे त्यांना वाटते. मुलींचा केवळ चूल व मूल यांचेशीच संबंध असतो अशी त्यांची रूढी समजूत झालेली आढळते.

(३) मुलींचे वय कमी असल्याने त्यांच्या पालकांना मुलीला लांब ठेवावे वाटत नाही.

(४) आश्रमशाळेत मुले-मुली एकत्र असल्यामुळे मुलींना अशा शाळेत पाठविण्याकडे पालकांचा कल कमी असतो.

(५) यातूनही ज्या थोड्याफार आदिवासी मुली आश्रमशाळेत येतात त्यांचे गळतीचे प्रमाणही बरेच आढळते व वरच्या वर्गामध्ये अगदी हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या मुली राहतात.

आदिवासी मुलींसाठी स्वतंत्र आश्रमशाळा हव्यात

लहान वयाच्या आदिवासी मुलींना अधिक प्रमाणात शाळेत आणावयाचे तर त्यावर सुलभ मार्ग म्हणजे "आदिवासी मुलींसाठी स्वतंत्र आश्रमशाळा" सुरू करणे. आत्ता मुलांसाठी आश्रमशाळा न काढता मुलींसाठी नवीन आश्रमशाळा काढण्याचे धोरण हवे.

या आश्रमशाळा आदिवासींच्या गावाजवळच म्हणज १५–२० कि.मी. च्या परिसरात व मध्यवर्ती गावात काढण्यात याव्यात. त्यामुळे मुली आपल्या भागातच राहू शकतील व त्यांचा आपल्या घराशी, पालकांशी सतत संपर्क राहू शकेल. अशा आश्रमशाळांवर स्त्री अधीक्षिका असतील. त्यामुळे या आश्रमशाळांना आदिवासी मुली मिळणे सुलभ होईल. त्यांची देखभाल व संवर्धन चांगले होईल. हा प्रयोग होणे आवश्यक आहे. प्रायोगिक अवस्थेत काही आदिवासी जिल्ह्यांतुन हा प्रयोग करून पाहावा. मध्यवर्ती शासनाकडे अशा शाळांसाठी स्वतंत्र निधी आहे. हा निधीही यासाठी उपलब्ध करून घेता येईल.

आदिवासी शिक्षणविषयक आणखी काही सूचना

नवीन पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा सुरू करण्याबाबतच्या शासनाच्या सध्याच्या धोरणात बदल होणे आवश्यक आहे. सध्यातरी नवीन पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा सुरू करू नयेत. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेने गतवर्षी महाराष्ट्र राज्यातील क्षेत्रीय काम करणारे आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी व त्याचे संशोधन सहाय्यक यांचे एक चर्चासत्र आयोजित केले होते. या चर्चासत्रात यावर सखोल चर्चा झाली. आता नवीन पोस्ट बेसिक आश्रमशाळा सुरू करू नयेत त्याऐवजी तालुक्याच्या अगर मोठ्या गावी जेथे माध्यमिक शाळा आहेत तेथे आदिवासी मुलां-मुलींसाठी वसतिगृहे सुरू करावीत असे या चर्चासत्रात सुचविण्यात आले.

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना व उपयोजनाक्षेत्राबाहेरील क्षेत्राची शैक्षणिक स्थिती भिन्न आहे. उपयोजनाक्षेत्राबाहेरील आदिवासींचे शिक्षणविषयक प्रश्नही भिन्न आहेत. या भागात शैक्षणिक सोयी उपलब्ध असूनही आदिवासींना त्याचा फायदा घेता येत नाही. अशा आदिवासींचे शिक्षणविषयक प्रश्न वेगळ्या पद्धतीने हाताळले पाहिजेत. याचाही विचार होणे अगत्याचे आहे.

अति मागासलेल्या व अति गरीब आदिवासी जमातींच्या मुलांना आश्रमशाळेत प्राधान्याने प्रवेश द्यावा असे शासनाचे धोरण आहे, पण ते काटेकोरपणे अंमलात आणले जात नाही. अशी मुले पाड्यापाड्यावर फिरून मिळवली पाहिजेत. अति दुर्गम व मागासलेल्या भागातील आदिवासी मुलांना प्रवेशाचे वेळी प्राधान्य दिले पाहिजे व अशी अधिकाधिक मुले मिळविण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत.

महाराष्ट्र राज्यात कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड या आदिम जमाती (Primitive tribes) म्हणून जाहीर करण्यात आल्या आहेत. या जमातींच्या मुलांसाठी स्वतंत्र आश्रमशाळा काढण्यात आल्या आहेत. परंतु या शाळांनाही त्या त्या जमातींची मुले मिळत नाहीत. यातील काही जमाती तात्पुरते स्थलांतर करणाऱ्या आहेत (Seasonal migrants) उदाहरणार्थ ठाणे व रायगड जिल्ह्यातील अनेक कातकरी कुटुंबे मुलांबाळांसह कोळसा भट्टयांवर काम करण्यासाठी रत्नागिरी जिल्ह्यात स्थलांतर करतात. अशा परिस्थितीत आदिवासी मुले व मुली शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत यासाठी त्या त्या भागात स्थलांतरित आश्रमशाळा सुरू करण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजेत.

वरील सूचनांची योग्य व काटेकोर अंमलबजावणी झाल्यास आदिवासी समाजातील साक्षरतेच्या प्रमाणात व विशेषत: आदिवासी स्त्री-साक्षरतेच्या प्रमाणात उल्लेखनीय प्रगती होईल असा विश्वास वाटतो.

□ □ □

सातपुड्यातील आदिवासी आणि त्यांच्या आरोग्य समस्या

डॉ. एस. एल. काटे

प्रमुख,जीवरसायन शास्त्र विभाग
बी. जे. मेडिकल कॉलेज, पुणे

केवळ सुईच्या टोकावर मावेल इतके आयोडिन एका माणसाला दिवसभरासाठी पुरेसे असते, परंतु आदिवासींचे आहारात तेवढेही आयोडिन मिळू शकत नाही.

रक्तात ५ ग्रॅम हिमोग्लोबिनचे प्रमाण असलेली व्यक्ती सर्वसामान्य जीवन जगू शकत नाही, असे तज्ज्ञांचे मत आहे. परंतु रक्तात २-२.५ ग्रॅम हिमोग्लोबिनचे प्रमाण असलेले असंख्य आदिवासी सातपुड्यात कष्टाचे जीवन रेटत आहेत.

सातपुड्याच्या पाड्यापाड्यास दारूचे व्यसनाने व अंधश्रद्धा-अज्ञान यामुळे भगत व मांत्रिकांनी वेढले आहे. या साऱ्या भयानक प्रकारांवर अभ्यासपूर्ण प्रकाशझोत, बी. जे. मेडिकल कॉलेजचे प्राध्यापक, जीवरसायन शास्त्र विभागाचे प्रमुख डॉ. एस. एल. काटे, यांनी आपल्या लेखात टाकला आहे.

धुळे जिल्ह्यातील तापी व नर्मदा नद्यांच्या मधल्या पट्ट्यात सातपुड्यातील डोंगरमाथा व पायथ्याशी आदिवासी समाज गेले कित्येक वर्षे वास्तव्य करून राहिला आहे. प्रामुख्याने भिल्ल व पावरा समाज धडगाव, तळोदा, अक्कलकुवा, शहादा, नवापूर, नंदुरबार व साक्रीचा काही भाग यात आढळतो. १९८१ चे शिरगणतीनुसार धुळे जिल्ह्यातील आदिवासींची लोकसंख्या ८ लाख ३१ हजार असून जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येच्या ४० टक्के आहे.

मोलगी, काठी, धडगाव, तोरणमाळ, परिसरातील आदिवासी कष्टाचे जीवन जगत आहेत. इतर प्रगत समाजापासून दूर राहिलेला व देशातील आधुनिक विज्ञान व विकासाच्या फायद्यांपासून वंचित असलेल्या आदिवासी समाजाच्या आरोग्य समस्या इतर समाजापेक्षा वेगळ्या व गुंतागुंतीच्या आहेत व त्या सोडवण्यासाठी विशेष प्रयत्न करायला हवेत.

राष्ट्रीय सेवायोजनेंतर्गत बी.जे. मेडिकलचे विद्यार्थी व धुळे जिल्हा शासकीय रुग्णालयाचे सहकार्याने या भागात विविध आरोग्य शिबिरे व तपासणी प्रकल्प हाती घेतले. त्यातून निघालेल्या निष्कर्षाचे आधारे आदिवासींच्या आरोग्यसमस्येबाबत चार महत्त्वाच्या बाबी दिसून आल्यात. :

(१) पूरक अन्नाचा अभाव.--प्रथिने, जीवनसत्वे, लोह व आयोडिन या अन्नातील योग्य घटकांची कमतरता, त्यामुळे पंडूरोग व गलगण्ड यांसारख्या रोगांचा प्रादुर्भाव.

(२) आनुवंशिक दोष.--रक्तातील तांबड्या पेशींमध्ये रिकलसेल हिमोग्लोबिन व एन्झायमची कमतरता ह्यासारखे आयुष्यमान कमी करणारे आनुवंशिक दोष.

(३) मोहाच्या दारूचे अतिसेवन.--दारु हा आदिवासी जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग बनून राहिला आहे. दारूच्या अतिसेवनाने शरीरातील महत्त्वाचे अवयव योग्य ते काम करीत नाहीत.

(४) अज्ञान व अंधश्रद्धा.--महत्त्वाच्या आरोग्यसमस्येबाबत अज्ञान, सार्वजनिक स्वच्छतेचा अभाव, मोकळी हवा व शुद्ध हवा परंतु दूषित पाणी.

वरील चार बाबींचा सखोल अभ्यास केल्यास आदिवासींच्या आरोग्य समस्या परस्पर पूरक व एकमेकांत गुंतलेल्या आढळतील. ती गुंतागुंत दूर करणे व उपाययोजना तयार करणे अनिवार्य आहे.

चौरस आहाराचे आरोग्यामध्ये महत्त्वाचे स्थान आहे. आदिवासींच्या आहाराचा व रक्तातील निरनिराळ्या घटकांचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता चौरस आहारापासून मिळणाऱ्या घटकांचा अभाव आढळून आला रक्तामध्ये योग्य प्रथिने, जीवनसत्वे, लोह, व आयोडिन या खनिज द्रव्यांची कमतरता आढळून आली.

प्रथिने, जीवनसत्वे, लोह हे घटक रक्तातील हिमोग्लोबिन, प्रथिने तयार करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहेत. निरोगी माणसामध्ये हिमोग्लोबिनचे शेकडा प्रमाण १२ ते १४ ग्रॅम एवढे असते. आदिवासींमध्ये तर २० टक्के लोकांमध्ये हे प्रमाण शेकडा २ ते ७ ग्रॅम आढळून आले आहे. स्त्रिया व मुलांमध्ये हे प्रमाण कमी असल्याने ही बाब चिंताजनक आहे.

आहारामध्ये आयोडिनचे प्रमाण कमी असले तर गलगण्डचा प्रादुर्भाव होतो. याचे ज्वलंत उदाहरण म्हणजे धडगावमधील आदिवासींमध्ये शेकडा ६० टक्के लोकांत आढळणारा गलगण्ड रोग होय. सुईच्या टोकावर मावेल एवढे आयोडिन एका माणसाला दिवसभरासाठी पुरेसे होते. पण तेवढेसुद्धा आयोडिन आदिवासींना आहारात मिळू शकत नाही.

महाराष्ट्रातील सर्वच आदिवासी समाजामध्ये तांबड्या पेशीतील आनुवंशिक दोष (रिकल सेल हिमोग्लोबिन) आढळतो. धुळे जिल्ह्यातील सातपुडा भागात वास्तव्य करणाऱ्या भिल्ल व पावरा समाजामध्ये हा आनुवंशिक दोष मोठ्या प्रमाणात आढळून आला आहे. शेकडा २५ टक्के आदिवासींमध्ये हा दोष आहे.

तांबड्या पेशींमध्ये रिकल सेल दोष असणाऱ्या स्त्री-पुरुषांना लग्नसंबंधातून जन्मणाऱ्या एक-चतुर्थांश मुलांना कधीच बरा न होणारा पंडू रोग होऊ शकतो. अशी मुले वयाच्या १५ वर्षापावेतोच जेमतेम जग पाहू शकतात. अशा प्रकारे धुळे जिल्ह्यात सुमारे ७ हजार मुले असाध्य अशा पंडूरोगाची असावेत असा संख्याशास्त्राच्या आधारे अंदाज आहे.

आदिवासींचे जीवनात सुख आणि दुःख या दोन्ही प्रसंगांत दारूला महत्त्वाचे स्थान मिळालेले आहे. मोहाच्या फुलांपासून दारू तयार करण्याची कला आदिवासींमध्ये वंशपरंपरेने अवगत आहे. दारू थोड्या प्रमाणात घेतली तर ते औषध किंवा अन्न होऊ शकते. पण दारू प्रमाणाबाहेर प्राशन केली तर शरीरातील महत्त्वाचे प्रक्रियांमध्ये बिघाड होऊ शकतो.

[पृष्ठ क्र. ५१ वर

आदिवासी महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी विविध योजना

श्री. व. ह. गर्भे

उप संचालक

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था
२८, राणीचा बाग, पुणे ४११ ००१.

डोंगरकपारीत, दाट जंगलाच्या छायेत राहणारा, वर्षानुवर्षे दारिद्रयात खितपत पडलेला आदिवासी भूमिपुत्र हा सामाजिक आर्थिक उन्नतीपासून वंचित राहिलेला आहे. तळपत्या सूर्यप्रकाशात व मुसळधार पावसात काम करणारा हा कष्टाळू समाज आहे. शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक समस्यांना हा तोंड देत खंबीरपणे उद्याच्या उष:कालाची वाट पाहात आहे. वनसान्निध्यात असल्यामुळे वन व जंगल यांजबरोबर जवळीक साधून यामधील वनसंपत्तीच्या आधाराने आनंदी जीवन जगत आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातीची लोकसंख्या सुमारे ५७ लाख असून यामध्ये भिल्ल, महादेव कोळी, गोंड, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, गावीत, कोलाम, कोरकू अंध, मल्हार कोळी, माडिया गोंड, परधान आदि जमातींचा प्रामुख्याने समावेश होतो. आदिवासी मोठ्या प्रमाणावर ठाणे, रायगड, धुळे, जळगाव, नाशिक, यवतमाळ, चंद्रपूर, नागपूर, गडचिरोली, भंडारा या जिल्ह्यांत आहेत. पिढयान् पिढया दुर्लक्षित, अशिक्षित व गंजलेला हा समाज अत्यंत मागासलेल्या अवस्थेत व दारिद्रयात राहिलेला आहे. सकस व पुरेसे अन्न न मिळाल्यामुळे त्यांच्यात रोगराईचे प्रमाण अधिक आहे. नागडी–उघडी मुले, लाज राखण्याइतके कपडे अंगावर असणारी स्त्री आणि लंगोटी लावून उघडयाबोडक्या स्थितीत असणारा पुरुष ही काही भागात आजही मनाला विचार करावयास लावणारी वस्तुस्थिती आहे. मोडकी-तोडकी पालापाचोळयाची आणि जंगलातील लाकडाची बांधलेली त्यांची चंद्रमौळी झोपडी काही ठिकाणी आजही पाहावयास मिळते. जंगलातील मिळणारी कंदमुळे, इ. वस्तूंवर गुजराण करणारी व्यवस्था काही भागात वास्तवात आहे. या प्रत्येक जमातीचे-मध्ये त्यांची वैशिष्टचपूर्ण संस्कृती, सांस्कृतिक वारसा, चालीरीती आहेत. त्यांना कलेची, करमणुकीची आवड आहे. प्रत्येक जमात आपल्या खास वैशिष्टचपूर्ण सामूहिक नाचाने ठरावीक सण आनंदाने साजरा करीत असते. वर्षानुवर्षे मागास राहिलेल्या या समाजाचा विकास साधणे, त्यांना इतर पुढारलेल्या समाजाबरोबर आणणे या दोन्ही समाजामधील दरी कमी करणे हा महत्त्वाचा दृष्टिकोण समोर ठेवून आज पावले टाकली जात आहेत. गेल्या वर्षाच्या कालावधीत बाहेरील जनतेशी आदिवासींचा बराच संपर्क आलेला आहे. विचारांची देवाणघेवाण होऊ लागली आहे. आदिवासी व बिगर आदिवासी यामधील सामाजिक मतभेद निवळलेले आहेत. आजपर्यंत सेवाकार्यासाठी निर्माण झालेल्या संस्थांनी केलेली कामे, निस्वार्थी आणि सेवाभावी कार्यकर्त्यांनी केलेले कार्य व शासनाने दिलेला सहकार्याचा हात यामुळे आदिवासी समाजात सामाजिक परिवर्तनाच नवे दालन खुले झाले आहे. वेगवेगळया लोकांशी संबंध येऊ लागल्यामुळे आदिवासींची बुद्धी व्यापक होऊ लागली आहे.

पराशासनाने आदिवासींचे आर्थिक उन्नतीचे दृष्टीने व्यापक स्वरूपात योजनाबद्ध कार्यक्रम सुरू केलेला आहे. या कार्यक्रमामुळे मुख्यत्वे वैयक्तिक लाभांच्या योजनांचा अंतर्भाव आहे. यामुळे निश्चितपणे आदिवासी भागात त्यांची थोडयाफार प्रमाणात आर्थिक प्रगती दिसू लागली आहे.

वरील प्रगती होत असताना आदिवासी स्त्रियांच्या प्रगतीबाबतही विचार होणे गरजेची बाब आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासीमध्य अंदाजे २८ लाख स्त्रिया आहेत. त्यांच्यामध्ये शैक्षणिक प्रगती अत्यंत कमी आहे. घरातील मुलांचा सांभाळ, जेवण, पाणी भरणे, इत्यादी नित्याची कामे स्त्रियाच करतात. त्याचबरोबर जंगलामध्ये जाऊन डोक्यावर लाकडाचे ओझे आणणे, ते विकून आपल्या संसाराला हातभार लावणे, ही कामेही मोठ्या आनंदाने त्या करतात. स्त्रियांही मुसळधार पावसात तसेच तळपत्या सूर्यप्रकाशात शेतीकाम करतात. सहनशीलता, कष्टाळूपणा, कुटुंबियांबरोबर काम करणे, ही त्यांची वैशिष्टचे–लांबून पाणी आणणे, लाकडे गोळा करणे, जी वस्तू घरात आहे ती मुलांना शिजवून देणे, ही नित्याची कामे त्यांच्या पाचवीला पुजलेली आहेत. आदिवासी स्त्रिया या बियाण्यांची निवड, भात रोपवाटिकेची तयारी, लावणी, कापणी, रोप पेरणे, याबाबत अत्यंत कुशल असतात. आपली कष्टाची कामे झाल्यानंतरही त्याच उत्साहात नाचगाण्यामधील त्यांचा सहभाग अत्यंत कौतुकास्पद असतो. काही परिसरातील स्त्रिया चित्रकला, रंगकाम, हस्तकला, लाकडी कोरीव काम इत्यादींमध्ये पारंगत आहेत.

आजच्या या आदिवासींच्या प्रगत स्थित्यंतरात आदिवासी स्त्रिया मागे राहता उपयोगी नाहीत. त्यांचेमध्येही साक्षरतेची जाणीव होऊ लागलेली आहे. शिक्षणाचे महत्त्व पटू लागले आहे. आश्रमामुळे मुली आता घराबाहेर राहून शिक्षण घेऊ लागल्या आहेत. बाहेरील जगातील स्त्रियांबरोबर आदिवासी स्त्रियांचे संबंध वाढू लागले आहेत. आदिवासी स्त्रियांच्या विचारातील बदल जाणवू लागले आहेत. सध्याच्या त्यांच्या शेतीकाम डोंगरांतून लाकूड, फाटे डोक्यावरून आणणे, जंगलातील वस्तु गोळा करून आणणे, लहान मजुरी कामे यांव्यतिरिक्त त्यांचे आर्थिक उन्नतीसाठी काही वेगळे कार्यक्रम हाती घेण्याची आज नितांत गरज आहे.

आदिवासी स्त्रिया या जात्याच कष्टाळू, प्रामाणिक व योग्य ती जाण असणाऱ्या असल्यामुळे त्यांचेसाठी सुयोग्य उपक्रम पुढे आल्यास तो त्या आत्मसात करून आपली उन्नती करण्याची बरीच शक्यता आहे.

आदिवासी स्त्रियांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी खालील काही योजनांचा अगत्याने विचार होणे आवश्यक वाटते.

(१) आदिवासी मुले, गर्भवती स्त्रिया आणि अंगावर पाजणाऱ्या माता, यांच्यामध्ये जीवनसत्त्वे व खनिजे यांची कमतरता आढळते. तेव्हा त्यांना ताज्या भाज्या व

फळे यांची माहिती देऊन त्यांच्या घरासमोरील मोकळ्या जागेत त्यांना त्याचे उत्पादन करून त्यांचा उपयोग दररोजच्या जीवनात करण्यासाठी योजना आखणे.

(२) परिसरात जर आंबा, शेवगा, इत्यादी फळांची, भाज्यांची लागवड करण्याचे शिक्षण मिळाले तर त्याही फळे विकून आर्थिक फायदा घेऊ शकतील.

(३) या स्त्रियांना सुईमध्ये दोरा ओवून शिलाई करणे, ही बाब नवीन वाटते. तेव्हा त्यांना शिलाई शिक्षण देऊन, शिलाई मशीन मोफत देऊन त्याचा उपयोग करून घेण्याचे शिक्षण देता येईल.

(४) काही आदिवासी भागात बांबूचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर होते. काही भागातील आदिवासी स्त्रिया बांबूच्या टोपल्या विणणे, बांबूच्या वस्तू तयार करणे या बाबतीत तज्ज्ञ आहेत. त्यांचेसाठी स्त्रियांच्या वेगळ्या सहकारी संस्था स्थापन करून टोपल्या, बांबूच्या वस्तूंची खरेदी-विक्री करून त्यांना फायदा मिळवून देता येईल.

(५) काही आदिवासी स्त्रिया चित्रकलेमध्ये, हस्तकला इ. मध्ये अत्यंत प्रवीण आहेत. त्यांचेकडून दूधभोपळा, लाकूड इत्यादीपासून विविध वस्तू तयार करून घेता येतील.

(६) आदिवासी भागात खुरसणी, मोहरी, करंजा वगैरे उपयुक्त झाडे असतात. त्यांच्या बियांपासून तेल करण्याचा ग्रामीण उद्योग घराघरातून सुरू करणे शक्य होईल.

(७) बऱ्याच भागात घायपाताची लागवड करता येईल व यापासून त्यांना लागणारे दोरखंड तयार करता येईल.

(८) जंगल भागातून डिंक, मोहाची फुले, इत्यादी वस्तू मिळू शकतात. तेव्हा काही ठिकाणी डिंक बाटल्यांमध्ये भरण्याचे तसेच मोहाचे फुलापासून उपयुक्त गोष्टी तयार करणे शक्य होऊ शकेल.

(९) जंगल भागामध्ये रेशीम किडे, मधमाश्यापालन हे व्यवसाय सुरू करणे शक्य होऊ शकेल.

वरील व्यवसायाव्यतिरिक्त आणखी बरेच व्यवसाय स्त्रियांचे उन्नतीचे दृष्टीने सुचविता येऊ शकतील. या स्त्रियांना जर योग्य मार्गदर्शन मिळाले, त्यांना व्यावसायिक दृष्टिकोणातून प्रशिक्षण मिळाले, त्यांच्या वस्तूंना जर योग्य बाजारपेठ मिळाली तर ती निश्चितपणे त्यांची आर्थिक समस्या सोडविण्याचे दृष्टीने सुयोग्य कार्यक्रम ठरेल.

□ □ □

सातपुड्यातील आदिवासी

(पृष्ठ क्र. ४९ वरून

आदिवासींच्या आरोग्यावर दारूचे दुष्परिणाम ह्यावर शास्त्रज्ञांमध्ये बरीच उलटसुलट चर्चा झालेली असून दारूचे अतिसेवनाने शरीरातील कुठल्या महत्त्वाच्या अवयवांवर परिणाम झालेला आहे, हे पडताळून पाहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी संशोधनाची गरज आहे. दारू ही आदिवासींचे जीवनाची अपरिहार्य बाब आहे. हे जरी खरे असले तरी त्याचे अतिसेवन करू नये असे सांगणारी एकही सामाजिक संस्था आदिवासी भागात नाही, हे कटू सत्य आहे.

मोलगी, काठी, धडगाव, तोरणमाळ, भूश्या हे भाग निसर्गरम्य असून तेथील हवा निरोगी आहे. पण डोंगरमाथ्यावर मिळणारे पिण्याचे पाणी व स्वच्छतेचा अभाव यामुळे पोटदुखीचे प्रमाण या भागात जास्त आहे.

आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे विष्ठेचे नमुने तपासले असता बांडगुळे म्हणून शरीरात वास्तव्य करून राहिलेल्या जंतांचे प्रमाण शेकडा ८० टक्के मुलांत आढळले. आदिवासी समाजामध्ये प्रामुख्याने आढळणाऱ्या रोगांबद्दल (पोटाचे विकार पंडूरोग, गलगण्ड) खूपच अज्ञान आहे.

हे रोग लवकर बरे होत नसल्याने डॉक्टरकडे न जाता आदिवासी अंधश्रद्धेपायी भगत वा मांत्रिकाकडे जातो. पोटदुखीने व गलगण्डामुळे बेजार झालेले रोग्यांत पोटावर व गळ्यावर डाग दिलेले आढळतात. सगळ्यात चिंतेची बाब म्हणजे समाजातील अज्ञान दूर करणारा शिक्षकही भगतांकडून उपचार घेत असलेला आढळतो.

सदरहू सविस्तरपणे मांडलेल्या प्रश्नांची गुंतागुंत पाहता असे दिसते की, रक्तातील प्रथिने, जीवनसत्त्वे, व लोह या घटकांचे कमतरतेमुळे पंडूरोग होतो. दूषित पाणी व स्वच्छतेचा अभाव यामुळे आदिवासीमध्ये आतड्यांतील जंतांचे प्रमाण जास्त आहे. हे जंत त्या व्यक्तीच्या आहारातील महत्त्वाचे घटक स्वतःच खाऊन आतड्यांत बांडगूळ म्हणून वाढत असतात. पर्यायाने ती व्यक्ती अशक्त बनते. ह्यात भर पडते, तो तांबड्या पेशीमध्ये आढळणारे रिकल सेल हिमोग्लोबीन या आनुवंशिक दोषाची.

निरोगी माणसांचे रक्तामधील तांबड्या पेशींचे आयुष्य साधारण १२० दिवस भरते. परंतु आदिवासी समाजात आढळणाऱ्या पंडूरोगाची तीव्रता फारच हानिकारक आहे. रिकल सेल हिमोग्लोबीन असलेल्या तांबड्या पेशीचे आयुष्य कमी होते व त्या लवकर फुटतात. अशा रीतीने त्या व्यक्तीच्या रक्तातील हिमोग्लोबीनचे प्रमाण कमी होऊन ती व्यक्ती सभोवताली असणाऱ्या संसर्गजन्य व इतर रोगांना चटकन बळी पडते. धडगाव विभागात आढळणारा गलगण्ड हे त्याचे उदाहरण देता येईल.

धुळे जिल्ह्यातील सातपुड्याच्या माथ्यावर व पायथ्याला राहणाऱ्या आदिवासींमध्ये गलगण्डाचे प्रमाण सगळ्यात जास्त आहे. तेथील स्त्री-पुरुषांच्या गळ्याभोवती आढळणाऱ्या गलगण्डाच्या गाठीचा आकारही खूप मोठा आहे. गलगण्ड हा रोग आहारातील आयोडिनचे प्रमाण कमी झाले की होतो. बिगर आदिवासी विभागातही आयोडिनच्या कमतरतेमुळे गलगण्ड होतो. पण गलगण्डाच्या गाठी आदिवासी विभागात आढळणाऱ्या गाठीपेक्षा लहान असतात.

हे चित्र आम्ही जेव्हा तज्ज्ञ वैद्यकीय संशोधकांपुढे चर्चासत्रात मांडतो, त्या वेळी आदिवासीमध्ये आढळणाऱ्या गलगण्डामागे त्यांच्यात असलेले आनुवंशिक दोष तर जबाबदार नाहीत ना? अशी शंका येते. ह्याचे उत्तर वैद्यकीय संशोधनानाच मिळेल.

महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास विभाग, वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन विभाग, सार्वजनिक आरोग्य यांचे द्वारे आदिवासी आरोग्य समस्येचा सखोल अभ्यास करून त्यावर योग्य उपाययोजना शोधण्यासाठी एकमेकांच्या सहकार्याने एक स्वतंत्र संशोधन विभाग सुरू करावयाचे काम हाती घेतले आहे. महाराष्ट्राचे आरोग्य मंत्री श्री. भाई सावंत यांनी या महत्त्वपूर्ण बाबींकडे जातीने लक्ष घातले असल्याने महाराष्ट्र राज्य आदिवासींचे आरोग्य समस्येवर मात करणेचे बाबतीत इतर राज्यांच्या पुढे राहील यात शंका नाही.

□ □ □

सधन क्षेत्रविकास कार्यक्रमांतर्गत गडचिरोली जिल्हयातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्र

श्रीनिवास कर्वे

अधिव्याख्याता,
आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था,
पुणे ४११००१.

मध्यवर्ती शासनाच्या विशेष सुचनेनुसार गडचिरोली जिल्ह्यात आदिवासी विकास-योजना राबविण्याचे काम करणाऱ्या विविध शासकीय व अशासकीय कर्मचाऱ्यांसाठी एक विशेष प्रशिक्षण सत्र गडचिरोली येथे दिनांक २० ते २९ जुलै १९८७ पर्यंत आयोजित करण्यात आले.

या प्रशिक्षण सत्रात एकूण ३६ प्रशिक्षणार्थी दाखल झाले. हे प्रशिक्षणार्थी जिल्हा नियोजन कार्यालय, जिल्हा परिषद, जिल्ह्यातील पंचायत समित्या यांतील कर्मचारी तसेच आदिवासी सेवा सहकारी संस्था, दूध संस्थांचे व्यवस्थापक, आदिवासी विकास निरीक्षक, वनपाल, ग्राम-सेवक अशा विविध पदांवर काम करणारे व आदिवासी विकासाच्या योजना राबविणारे होते. त्यांची शैक्षणिक पात्रता एस.एस.सी-७, बारावी-४, कृषी पदवीधर-३, वैद्यकीय पदवीधर-२, इतर पदवीधर-८, पदव्युत्तर पदवीधर-११ याप्रमाणे होती.

या प्रशिक्षण सत्राचे उद्घाटन दिनांक २० जुलै १९८७ रोजी गडचिरोलीचे आदिवासी विकास अधिकारी, श्री. टेकाम यांच्या हस्ते झाले. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेचे अधिव्याख्याता श्री. कर्वे यांनी प्रशिक्षण आयोजनामागील भूमिका स्पष्ट केली. नोकरशाहीची गुणवत्ता वाढविणे, ही विकास कार्यक्रम राबविण्यासाठी अत्यंत आवश्यक बाब असून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात सर्वच विभागातर्फे आदिवासी विकासाचे काम केले जात असल्याने सर्व विभागाच्या कर्मचाऱ्यांना एकत्रित प्रशिक्षण देण्यासाठी हा कार्यक्रम आल्याचे त्यांनी आपल्या भाषणात सांगितले.

दहा दिवसांपर्यंत या कार्यक्रमात पुढील व्यक्तींनी विविध विषयांवर मार्गदर्शन केले.

श्री. वाकपैंजण, महाव्यवस्थापक, जिल्हा उद्योग केंद्र, श्री. गजबे, जिल्हा नियोजन अधिकारी, श्री. भोयर, तहसिलदार, श्री. वाघमारे, समाजकल्याण निरीक्षक, श्री. मयूर, प्रकल्प अधिकारी, धानोरा, श्री. रामदासी, जिल्हा मत्स्यव्यवसाय विकास अधिकारी, डॉ. बिडवई, सहाय्यक संचालक, पशु संवर्धन, श्री. कलोडे, फलोत्पादन उप-संचालक, श्री. देशपांडे, सेवायोजन अधिकारी, डॉ. बन्सोड, जिल्हा आरोग्य अधिकारी, डॉ. तुप्परवार, सहाय्यक जिल्हा आरोग्य अधिकारी, श्री. लांडे, जिल्हा व्यवसाय शिक्षण व प्रशिक्षण अधिकारी, श्री. भगत, प्रकल्प अधिकारी, प्रौ. शिक्षण, श्री. चौधरी, जिल्हा माहिती अधिकारी, श्री. फुलझेले अल्पबचत अधिकारी, श्री. दळवी, शाखा व्यवस्थापक, आयुर्विमा महामंडळ, डॉ. पवार अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी, श्री. पांडे, सहाय्यक जिल्हा नियोजन अधिकारी, श्री. नंदनवार, प्रतिनिधी, नागपूर पत्रिका, श्री. टेकाम, आदिवासी विकास अधिकारी, श्री. भालेकर, निवासी उपजिल्हाधिकारी, श्री. काळभोर, जिल्हा पुनर्वसन अधिकारी, श्री. चांदेकर, जिल्हा प्रौढ शिक्षण अधिकारी, श्री. कोठेकर, उप-मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जि.प., श्री. मेश्राम, उपसंचालक, सामाजिक वनीकरण, श्री. देशमुख, अधिव्याख्याता, शासकीय तंत्र-निकेतन, श्री. दोमकोंडावार, जिल्हा कार्यक्रम अधिकारी, एकात्मिक बाल विकास योजना, श्री. कुलकर्णी, प्रकल्प संचालक, एकात्मिक ग्रामीण विकास यंत्रणा, श्री. गऱ्हाटे, उप-शिक्षणाधिकारी, श्री. घाईत, प्रतिनिधी लोकमत, श्री. पाजारे, मलेरिया अधिकारी, श्री. मरस्कोले, प्रादेशिक व्यवस्थापक, आदिवासी विकास महामंडळ, श्री. कदम, लीड बँक मॅनेजर, बँक ऑफ इंडिया.

प्रशिक्षणार्थींना (१) आदिवासींसाठी घटनात्मक तरतुदी, (२) आदिवासींना वन-विषयक सवलती, (३) आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनींची सोडवणूक, (४) आदि-वासी कलाविश्व, (५) आदिवासी योजना विशेषांक, (६) प्रशासनिक लेखन व (७) आदिवासी संशोधनपत्रिका याप्रमाणे पुस्तकांचा संच भेट देण्यात आला.

या प्रशिक्षण सत्राचा समारोप दिनांक २९ जुलै १९८७ रोजी गडचिरोलीचे निवासी उप-जिल्हाधिकारी, श्री. पी. आर. भालेकर, यांच्या हस्ते व जिल्हा परिषदेचे उप-मुख्य कार्यकारी अधिकारी, श्री. आर. डी. कडुसकर, यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. याप्रसंगी प्रमुख पाहुणे म्हणून श्री. भालेकर यांनी शासकीय कर्मचाऱ्यांनी मिशनरी वृत्तीने आदिवासी विकासासाठी प्रयत्न करावेत, असे आवाहन केले.

अध्यक्ष पदावरून बोलतांना उप-मुख्य कार्यकारी अधिकारी श्री. कडुसकर, यांनी चाळीस वर्षांत आदिवासी जनतेच्या दरडोई उत्पन्नात विशेष वाढ झाली नाही, याबाबत खंत व्यक्त केली व कर्मचारी वर्गाने आदिवासींच्या विकासासाठी उदासीनता टाकून, काम करावे, असे सांगितले.

३६ प्रशिक्षणार्थींचे चार गट पाडून प्रत्येक गटाला एक निबंध लिहिण्याचे काम देण्यात आले होते. त्यानुसार गडचिरोली जिल्ह्यातील (१) संपर्क व दळणवळण, (२) आरोग्य, (३) शिक्षण व (४) शेती व पशुपालन या चार निबंधांचे वाचन प्रमुख पाहुण्यांच्या उपस्थितीत प्रत्येक गटप्रमुखाकडून करण्यात आले.

तसेच चार प्रशिक्षणार्थींना या प्रसंगी आपले मनोगत व्यक्त करून प्रशिक्षण सत्र उपयुक्त ठरल्याचे सांगितले.

हे प्रशिक्षण सत्र आयोजित करण्यासाठी गडचिरोली येथील शासकीय अधिकाऱ्यांनी उत्कृष्ट सहकार्य केले व यापेक्षा अधिक कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी असे कार्यक्रम वारंवार ठेवण्यात यावेत, अशी अपेक्षा व्यक्त केली.

□ □ □

नकाशातून हरवलेली 'लहूची वाडी'

धनंजय कर्णिक

केवळ पोटासाठी जंगलाचा आधार घेणाऱ्या 'लहूच्या वाडी'तील कातकऱ्यांना पर्यायी उद्योग पुरविण्यासाठी पेट्रोमॅक्सचे 'मेंटल्स' शिवणे, कागदी पिशव्या बनविणे यांसारखे उद्योग शिकविण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. धडपडणाऱ्या एका विश्वस्त संस्थेचा हा प्रयत्न यशस्वी झाला नाही तरी त्यातून नवा मार्ग निश्चितच सापडेल.

मुंबई-गोवा हमरस्त्यावर, मुंबईपासून ७७० किलोमीटर अंतरावर, रायगड जिल्ह्यातील 'कल्हे' नावाचे गाव लागते. कल्हे गावात जाण्यासाठी कच्चा रस्ता आहे. आम्ही या रस्त्यावर फर्लांगभर आतमध्ये जाऊन उतरलो, आणि 'लहूची वाडी' समजून कल्ह्याच्या दिशेने चालू लागतो. मागून युसूफ मेहरअली सेंटरची वैद्यकीय सेवा देणारी रुग्णवाहिका आली आणि आम्हाला येऊन एका माणसाने सांगितले, 'तुम्ही चाललात ते कल्हे' लहूची वाडी पलीकडे आहे. मग आम्ही रुग्णवाहिकेतून रस्ता काढीत (कारण बांधलेला रस्ता नव्हता) लहूच्या वाडीकडे निघालो. मग माळ लागला. माळावर रस्ताच नव्हता. पण चालकाला लहूच्या वाडीची दिशा माहीत असल्यामुळे, आम्ही अचूकपणे न दिसणाऱ्या एका वस्तीच्या जवळ जाऊन कधी उभे राहिलो हे कळलेच नाही. रुग्णवाहिकेतून उतरलो आणि ५०–६० फुटाचे टेकाड चढून गर्द झाडीत, नुकत्याच बांधलेल्या १८ घरांच्या मधल्या मोकळ्या जागेत उभे राहिलो.

ही 'लहूची वाडी' लहू पवार नावाच्या कातकऱ्याने वसवली म्हणून तिला लहूची वाडी असे नाव पडले. या भागात या वस्तीला 'काजूची वाडी' म्हणूनही ओळखतात. वाडीतील नव्या बांधलेल्या १८ घरांच्या जागेवर आधी झोपड्या होत्या. नावाला आधार असणाऱ्या या झोपड्यांच्या जागी शासनाच्या योजनेतून पक्की घरे बांधून दिली जाण्याची सुतराम् शक्यता नव्हती. कारण शासकीय कागदोपत्रात या काजूच्या वाडीचा अथवा लहूच्या वाडीचा उल्लेखच नव्हता. म्हणून 'अर्चना ट्रस्ट' या मुंबईत स्थापन झालेल्या विश्वस्त संस्थेने लाखभर रुपये खर्च करून ही घरे बांधली.

आम्ही पोहोचलो त्या दिवशी बायामाणसे घरीच होती. पोरेबाळेही घरी होती. आश्चर्य म्हणजे एकही पोर खरजेने भरलेले दिसले नाही. कारण अशा वस्त्यांवर, माणसाच्या आधी जणू खरूज वस्ती करून असावी अशा प्रमाणात खरूज-भरली मुले दिसण्याचा प्रघात असतो ! तर "खरूज निवारण" घडले कसे असा प्रश्न मनात येतो न येतो तोच, एका घरातून पोरांच्या रडण्याचा कोलाहल ऐकू आला. त्या घरात शाळा भरविली जाते असे कळले. कोलाहलाचे कारण युसूफ मेहरअल्ली सेंटरवर काम करणारे दाढीधारी डॉ. महाजन त्या घरात शिरले होते. पोरे त्यांना कदाचित 'लांडगा ' समजत असतील. नंतर बोलताना डॉ. महाजन यांनी सांगितले की," गावात एक विहीर झाली आणि गावातील खरूज गेली. "

पूर्वी लहूच्या वाडीतील लोक, डोंगराच्या पलीकडून वाहणाऱ्या ओहळात डवरे खणून पाणी भरीत. पण आता अर्चना ट्रस्टचे अर्थसहाय्य, कातकऱ्यांचे श्रमदान आणि युसुफ मेहरअल्ली सेंटरच्या मार्गदर्शनाखाली त्या ओहळाच्या जवळच एक विहीर खणण्यात आली. आता पक्क्या बांधलेल्या या विहिरीत दोन पुरुष पाणी आहे.

पूर्वी या भागात पेणपासून पनवेलपर्यंत कुठेही चोरी झाली तर, पोलिसांची पहिली वक्रदृष्टी या वाडीवर पडे. पोलीस हाती पडेल त्या कातकऱ्याला बेदम मारीत. माराच्या भीतीने न केलेल्या चोरीची ही कातकरी कबुली देत. कारण तुरुंगात गेल्यावर दोन वेळा पोटाला मिळण्याची निश्चिती होती. अशी ही बदनाम वस्ती आता स्थिरावते आहे.

वाडीवरची दोन पोरे विटांच्या भट्टीवर काम करण्यासाठी वाडी सोडून गेली होती. ती आता परतली आहेत. ते दोघेही विटा बनविण्यातल कलाकार आहेत. त्यांच्या नावे आता विटांचा कारखाना सुरू झालाय. ५० ते ६० हजार विटा झाल्यावर, भट्टी लागल्यावर या दोघांना अडीच ते तीन हजार रुपयांचा फायदा होईल. आदिवासी विकास योजनेतून या विटांच्या कारखान्याला ८० टक्के अनुदानाच कर्ज मिळाले आहे. मात्र उर्वरित २० टक्के रक्कम आदिवासी विकास करणाऱ्या अधिकाऱ्याने बँकेत आधी भरावयास लावली. हे पैसे या कातकऱ्यांकडे नव्हते. मग ते 'अर्चना ट्रस्टने' भरले. ट्रस्टने सध्यातरी हे पैसे कर्जाऊ (विनाव्याज) दिले आहेत. या धंद्यातून फायदा झाल्यास ते पैसे पुन्हा याच धंद्यात गुंतविण्याचा दोघा तरुणांचा विचार आहे.

गावच अस्तित्वात नसल्यामुळे (शासनाच्या लेखी) गावकऱ्यांजवळ जमीन असण्याचा प्रश्नच येत नाही. पण गाव ज्या टेकाडावर वसलेला आहे, त्याच टेकडावर गावकऱ्यांनी आंबा, काजूची रोपे लावलेली आहेत. संपूर्ण टेकाड, पाचूच्या खड्यासारखा, दुरून हिरवंकंच दिसते पोटासाठी जंगलात जाऊन लाकडे आणणाऱ्या कातकऱ्यांचे झाडामाडावर किती प्रेम असतं हेच यातून दिसतं. युसुफ मेहरअल्ली सेंटरचा मधू पाटील, आम्हाला हीच गोष्ट पुन:पुन्हा पटवून सांगत होता.

सात महिला सदस्यांनी स्थापन केलेल्या 'अर्चना ट्रस्ट' चे नऊ समिती सदस्य आहेत. या सर्व महिला आहेत. कोरस इंडिया या नामवंत उद्योगाशी संबंध असलेल्या श्रीमती सुशीला थिरानी आणि सोमाणी या उद्योग-क्षेत्रातील प्रसिद्ध घराण्यातील श्रीमती नलिनी सोमाणी या आमच्याबरोबर लहूच्या वाडीला आल्या होत्या.

काम करण्याची तळमळ असणाऱ्या या महिलांकडे कसलाही अभिनिवेश नव्हता. फक्त तळमळ होती. अर्थात या तळमळीच्या जोडीला आपल्या या कामाचे श्रेय दुसऱ्याकडे जाऊ नये असा हट्टही होता. पण तो, सद्य:स्थितीत गैर वाटला नाही.

एखाद्या गावातील बदल हा राजकीय जाणीव जागृती झाल्याखेरीज होत नाही वगैरे चर्चा सुरू असताना श्रीमती थिरानी म्हणाल्या, या वाडीतील लोकांवर संघर्षाची वेळ आली तर आम्ही त्यांच्या बाजूने उभ्या राहू.

आज-मितीला केवळ एवढा विश्वास कुणीतरी देऊ केला तरी तो, विस्थापित होण्याच्या मार्गावर असलेल्या आदिवासींना पुरेसा आहे. इथे तर नकाशातून हरविलेली लहूची वाडी, पुन: आपले अस्तित्व स्थापन करते आहे. आणि अर्चना ट्रस्ट हे काम संपवून दुसऱ्या गावाकडे जाण्याच्या विचारात आहे.

(द. 'लोकसत्ता'च्या सौजन्याने)

वारली चित्रकला : आदिम संस्कृतीचा वारसा

प्रा. सुधाकर चव्हाण

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेच्या वतीने ठाणे जिल्हयातील वारली जमातीच्या आदिवासी कलाकारांचे चित्रप्रदर्शन पुण्यातील बालगंधर्व कलादालनात २३–२५ मार्च १९८७ दरम्यान आयोजित करण्यात आले होते. या निमित्ताने आदिवासी कला व संस्कृतीची ओळख करून देणारा 'सकाळ' मध्ये प्रसिद्ध झालेला लेख आदिवासी संशोधन पत्रिकेच्या वाचकांसाठी येथे दिला आहे.

आदिवासींना नागरी सुविधा पुरवून सध्याच्या त्यांच्या खडतर जीवनात सुखाचा ओलावा निर्माण करण्याचे काम शासन जसे करत आहे तसेच आदिवासींच्या परंपरा व संकेत यांनी समृद्ध झालेला कलेचा ठेवा आपल्याला परिचित व्हावा यासाठी बऱ्याच योजना राबविल्या जात आहेत.

या प्रदर्शनात जवळजवळ ५० चित्रे आहेत. विविध विषयांवर काढलेली ही चित्रे ठाणे जिल्हयातील आदिवासी भागात प्रत्यक्ष जाऊन काढून घेतली आहे. वारली लोक सारवलेल्या भिंतीवर तांदळाची पिठी पाण्यात कालवून बारीक काडीच्या सहाय्याने ही चित्रे काढतात. परंतु ही चित्रे मात्र पांढऱ्या पोस्टरकलरमध्ये काढून घेतली आहेत.

आदिवासी कलेचा नागरी लोकांना फारसा परिचय नाही आणि असलाच तर फार थोडया लोकांना किंवा सुजाता बजाजसारख्या कलावंतांना ! ज्यांना या कलेचा अगदी ध्यास लागला आहे. भारतभर शक्य तिथं भटकंती करून या कलेचा अभ्यास करून परिचय इतर रसिकांनाही करून देण्याचं काम ती करत आहे. या कलावंताच्या प्रयत्नाप्रमाणेच वरील संस्थेचे कार्यकर्तेही इतर राज्यातल्याप्रमाणे महाराष्ट्रात काम करीत आहेत.

या प्रयत्नातूनच संस्थेच्या क्वीन्स गार्डन भागातील इमारतीत एक छोटं पण अतिशय सुंदर संग्रहालय निर्माण झाले आहे. अनेकविध मार्गांनी प्रयत्न करून, ठिकठिकाणी जाऊन या संग्रहालयातील एकएक वस्तू मिळविली आहे. हे संग्रहालय संचालक डॉ. गोविंद गारे, संग्रहालयप्रमुख श्री. उत्तमराव सोनवणे आणि त्यांचे तरुण कलावंत सहकारी श्री. चारुदत्त जोशी व प्रकाश लोणकर आणि इतर अनेक कार्यकर्ते, कलाप्रेमी नागरिक व देणगीदारांच्या परिश्रमातूनच दिवसेंदिवस समृद्ध होत आहे.

आपल्या देशातील विविध वन्य जमातींच्या बांधवांनी कलेचा हा फार मोठा वारसा आजवर जतन करून ठेवला आहे किंबहुना ज्या कलेला आपला धर्म, परंपरा, संकेत यांचे अधिष्ठान आहे आणि जी राष्ट्राची मानबिंदू ठरावी इतकी शुद्ध आणि समृद्ध आहे ती कला केवळ आदिवासींच्यामुळेच अस्तित्वात आहे.

आजच्या आधुनिक काळात प्रामुख्याने नागरी जीवन पूर्ण बदलले आहे. सगळी जीवनमुल्येच बदलली आहेत. साहजिकच कलेचीही उद्दिष्टे बदलली आहेत. तिचा चेहरामोहरा बदलला आहे. विशिष्ट ध्येयाने वा हेतूने प्रेरित अशी शैली इतिहासजमा होऊन वैयक्तिक आविष्कारासाठी कलावंताची धडपड सुरू आहे. आजचा कलावंत कलेतून स्वत:ला दाखविण्याचाच प्रयत्न करतो आहे.

पण याच्या नेमकं उलट आदिवासी कलेबद्दल म्हणावे लागेल. इथं कुठंही 'मी' दिसत नाही 'आम्ही' दिसतो ! सुसंस्कृत जगापेक्षा वेगळा वारसा सांगणारी, तथाकथित सुसंस्कृत समाजाने बलात्कारी आक्रमण करून शांत असणारं सारं जीवन ढवळून गढूळ केलेलं असतानाही आपलं अस्तित्व टिकवून धरण्याची जिद्द इथे दिसते. आपले देवदेवता, धर्म, जनजीवनाचे चित्रण करताना आजूबाजूच्या नागरी संस्कृतीच्या आक्रमणाचे पडसादही त्यांच्या चित्रात दिसतात. जंगलतोड करणाऱ्या ठेकेदाराचे लोक, त्याचे ट्रक्स हेही या चित्रात दिसतात. कर्ज आणि रूढीच्या चक्रात अडकलेल्या समाजाचे चित्रण करताना कोळयाच्या जाळयाचं समर्थ प्रतीक इथं दिसतं. मुळात अबोल, शांत असा हा वारली कलावंत या चित्रातून आपली प्रतिक्रिया फार परखडपणे व्यक्त करतोय.

तरारलेली भातखाचरं, अजूबाजूच्या निसर्ग, पशुपक्षी ही दृश्ये साकारताना कुठेतरी ही बोच सतत जाणवते की त्याचे चित्रातले हे सुंदर जग अदृश्य होतंय ! अज्ञान, दारिद्रय आणि सावकारी कर्जात अडकलेला आदिवासी दाखविताना संपूर्ण अवकाश व्यापून टाकणारं कोळयाचं जाळं दाखविलंय इतकं साध प्रतीकात्मक चित्रण तेही बटबटीत न होऊ देता उलट समर्थ आविष्कार दाखविणारं आहे.

ज्यांना आपण आदिवासी म्हणतो तो खऱ्या अर्थी सुसंस्कृत आहे, कारण अन्न, वस्त्र आणि निवारा या माणसाच्या प्राथमिक गरजांइतकेच कलेने त्याचे जीवन व्यापले आहे. त्याच्या जीवनातून कला वगळताच येणार नाही इतकं अतूट नातं आहे. मुखवटे, मूर्ती, वाद्ये यांसारख्या महत्त्वाच्या वस्तूबरोबर तंबाखूची डबी, दात कोरणे, केस विंचरण्याची साधीच फणीही कलात्मक नमुना म्हणून अस्तित्व दाखविणारी आहे. अशी निर्मिती करायचीच हा विचारही नसतो इतक्या सहजपणे तो निर्माण करीत असतो.

अश्मयुगीन काळातील भीमबेटका येथील गुहाचित्रशैलीचा वारसा सांगणारी वारली चित्रकला. चित्रनिर्मिती मागे प्रामुख्याने धार्मिक संकल्पना असते. प्रामुख्याने लग्न समारंभ, दिवाळी, नागपंचमी ह्या प्रसंगी चित्रनिर्मिती केली जाते. लग्नप्रसंगी चौक लिहिणे हा प्रकार असतो. लिहिणे म्हणजे चित्र काढणे आणि हा शब्द अत्यंत योग्य आहे. कारण भराभर लिहीत जावं इतक्या सहजपणे काही मंडळी चित्र काढत असतात. झोपडींच्या आतील दर्शनी भिंतीवर सारवून त्यावर तांदळाची पिठी आंबवून तो रंग म्हणून वापरतात. ब्रशऐवजी बारीक काडी ! आणि या काडीने मग एका अद्‌भुत विश्वाची निर्मिती होते. या चौकात प्रथम घरच्या देवाची रेघ, नंतर नवरानवरीची रेघ व नंतर इतर तपशील येतो ! त्यात वरात, मांडव, रोषणाई, देवदेवता, इतर प्राणी, माणसं, निसर्ग सारं काही येतं. अगदी सुसंगत चौक लिहिण्याचं काम सुवासिनी स्त्रिया किंवा भगत यांनीच करावं असा संकेत आहे. मात्र हा चौक लिहिणाऱ्या व्यक्तीला शुचिर्भूत होणं आवश्यक असतं. अत्यंत श्रद्धापूर्वक हा चौक लिहिला जातो. दिवाळी-नागपंचमीच्या वेळेची चित्र प्रामुख्याने घराच्या सजावटीसाठी काढतात. परंपरा संकेत माहित आहे अशी कोणीही व्यक्ती उत्स्फूर्त चित्रं काढते.

(पृष्ठ क्र. ६२ वर

आदिवासी मातीतून नावारूपास आलेला चित्रकार : सूर्यभान नागभिडे

राजा माने

वर्षानुवर्षे अशिक्षित राहण्याची परंपरा असलेल्या आदिवासी मातीतून एक चित्रकार नावरूपास आला...सूर्यभान नागभिडे !

एस्. एस.सी. पर्यंतही शिक्षण नाही, चित्रकलेचीही कोणती पदवी नाही, कुठल्याही पाठबळाशिवाय चित्रकला यात्रा चालू ठेवणाऱ्या कलाकाराची ही चित्रयात्रा.

आदिवासी कुटुंबातील जन्म. ज्या जमातीत पिढ्यान्‌पिढ्या अशिक्षित राहण्याची परंपराच. आपण ज्या रेषा ओढतोय त्याला कुठल्यातरी जगात 'कला' म्हटलं जातं हेही त्याला माहीत नव्हतं. कोळश्यानं चित्र काढता काढता त्याच्या हातात ब्रशही आला आणि त्याच्या हाताची करामत ब्रश दाखवू लागला. आणि मग त्याला मार्ग सापडला, 'शहरात मोठमोठे बोर्ड रंगविणाऱ्या पेंटरसारखंच पेंटर व्हायचं असं त्यानं बालपणीच ठरवलं. पेंटरच्या हाताखाली काम करीत असताना तो पेंटरवरही मात करू लागला. हळूहळू त्याला समजू लागले. आपण फक्त 'पेंटर' नाहीत. त्याहूनही काही तरी वेगळे आहोत. तो कलाकार आहे परभणीचा चित्रकार सूर्यभान नागभिडे !

सूर्यभान नागभिडे याचा जन्म किनवट तालुक्यातील नीरा या गावातील आदिवासी कुटुंबात झाला. आई-वडील अशिक्षित, कुठल्याही प्रकारचं पोषक वातावरण नाही. त्यातून शाळेत जायची संधी मिळाली. अभ्यासात त्याचं मुळीच मन रमलं नाही. कोळशानं चित्र काढायचा छंद मात्र त्याला जडला होता. अभ्यासात शून्य प्रगती असतानाच चित्र काढण्यात मात्र तो पटाईत हात होता. अखेर त्याला जुन्या दहावीनंतर शाळेला रामराम ठोकावा लागला. चित्र रेखाटण्याचे काम मात्र तो अव्याहतपणे करू लागला. पण या चित्रांचा उपयोग काय ? डोळ्यासमोर कुठलंही ध्येय नव्हते. त्याने शहरातील पेंटर्स मंडळी चित्रे रंगविताना पाहिली आणि मोठा पेंटर व्हायचा निर्णय त्याने घेतला. एका पेंटरच्या हाताखाली त्यानं उमेदवारी केली. काही दिवसातच त्यानं नामांकित पेंटर्सवर मात केली. पोट भरण्यासाठी त्याला पैसे तर मिळू लागले पण त्याचे मन रमेना. काहीतरी वेगळं आणि मोठं केलं पाहिजे असं त्याला वाटू लागलं. पण काय करणार ? कुणी मार्गदर्शक नाही, कुणाचं पाठबळ नाही. दरम्यान त्याचा विवाहही झाला. त्याला कुणी म्हणायचं तू मुंबईला जा, तुझ्या कलेचं चीज होईल. पण कसं जायचं मुंबईला ? अखेर त्यानं मुंबईला जायचा निर्णय घेतला.

मुंबईला एका झोपडपट्टीतील कुटुंबात पेईंग गेस्ट म्हणून तो राहिला. अनेक जाहिरात कंपन्यांच्या कार्यालयांना खेटे देऊन थकला. अखेर त्याला एका जाहिरात कंपनीत नोकरी मिळाली. ज्यष्ठ चित्रकाराच्या सहवासात काम करीत असताना त्याला खात्री झाली की, आपण एवढ्या दिवस ज्या रेषा ओढत होतो ती कला आहे, आपण चित्रकार आहोत ! या जाहिरात कंपनीत काम करीत असताना त्याने मुंबईतील नामवंत कलाकारांच्या भेटी घेतल्या. त्यांच्या सहवासात बराच काही शिकला. त्या जाहिरात कंपनीत त्याचं नावही झालं. अनेक चित्रपटांचे बॅनर्स, कटआऊट करण्याचंही काम तो करू लागला. या क्षेत्रात त्याची झपाटयाने वाटचाल सुरू असतानाच प्रापंचिक अडचणीनं त्याला पुन्हा मागे खेचलं. बायकापोरांसाठी त्याला पुन्हा परभणीची वाट धरावी लागली. दरम्यान, परभणीच्या मराठवाडा कृषि विद्यापीठात आर्टिस्टची जागा भरायची होती. चित्रकलेतील कुठलीही पदवी वा पदविका नाही, एस. एस. सी. देखील पास नाही मग ही नोकरी मिळणार कशी ? परंतु त्यांच्या अंगी असलेल्या कलेने पदवीवर विजय मिळविला व त्याला ही नोकरी मिळाली.

विद्यापीठात नोकरी करीत असताना त्याने रेखाटलेल्या अनेक मुखपृष्ठांना राष्ट्रीय पातळीवरील पारितोषिके मिळाली. त्याने रेखाटलेली, निसर्गचित्रं, व्यक्तिचित्र आणि रेखाचित्रं राष्ट्रीय पातळीवर अनेक प्रदर्शनांत झळकली. तरीही त्याचं क्षेत्र मर्यादितच राहिलं. सरकारी कर्मचारी संघटनेने त्याला एक कॅलेंडर रेखाटण्याची जबाबदारी दिली. या कॅलेंडरवर त्याने स्वामी रामानंद तीर्थ यांचं सुंदर चित्र रेखाटलं व हे कॅलेंडर लोकप्रिय झालं. आदिवासी भागात व इतर ठिकाणी त्याच्या चित्रकृतींची प्रदर्शनं होऊ लागली.

आज त्यानं रेखाटलेली झोपेत असलेल्या लहान मुलांची वेगवेगळे भाव दर्शविणारी सुमारे दोन हजार रेखाचित्रं त्याच्या संग्रहात आहेत. परभणी जिल्ह्यातील व मराठवाड्यातील प्रमुख ठिकाणांची आकर्षक चित्रंही त्याच्याकडे आहेत. कृषि विद्यापीठातील म्युझियममध्ये सुमारे २०'×१०' एवढ्या भव्य आकाराचं अजिंठा-वेरूळ डोळ्यासमोर उभी करणारी चित्रकृती त्यानं रेखाटली आहे. या चित्रकृतीचं कौतुक परदेशातून येणाऱ्या अनेक पर्यटकांनीही केले आहे. परभणीकरांनी त्याच्या कलाकृतींचं वेळोवेळी कौतुक करून त्याला प्रोत्साहन दिलं, त्याचा आत्मविश्वास वाढविला. त्यामुळे या क्षेत्रात नाव कमविण्याची त्याची जिद्द कायम राहिली.

एक चित्रकार असतानाच संगीत गायनांची ही त्याला आवड आहे. तो सध्या गझल व भावगीत गायनाचे कार्यक्रम करतो आहे. स्वतःच तयार केलेल्या गझलांचाही या कार्यक्रमात समावेश असतो.

दहावीपर्यंत जेमतेम शिक्षण घेतलेल्या या कलावंतांची संगीत शिकण्याची जिद्दही उल्लेखनीय आहे. त्यांनी गायनाच्या आवडीतून शास्त्रीय संगीताचा अभ्यास केला. कठोर परिश्रमाने 'संगीत विशारद' हीअत्युच्च पदवीही संपादन केली. आता परभणीतील संगीत क्षेत्रातील नामवंत संगीततज्ज्ञ श्री. कमळाकर परळीकर या आपल्या गुरुवर्यांचा स्वाभिमानाने उल्लेख करून त्यांच्याच प्रेरणेने व्यावसायिक मैफिली रंगवीत असल्याचे तो सांगतो. त्याची भेट घेतली असता तो म्हणतो मी आदिवासी जीवन अगदी जवळून पाहिले आहे. जवळून उपभोगिले आहे. माझ्या समाजबांधवांचं खरंखुरं जीवन दाखविणारी चित्रं रेखाटून मी ती समाजापुढे मांडणार आहे."

आदिवासींच्या समस्या, त्यांचं समाजजीवन यांच्या विषयीची चित्र रेखाटून समाजापुढे मांडू इच्छिणारा हा कलाकार केवळ ग्रामीण भागातला म्हणूनच अंधारात राहिला. कुठलीही पदवी अथवा मार्गदर्शन नसणारा हा कलावंत सतत आपल्या चित्रकृतीत, नवनवीन कल्पनेत मग्न असतो. सूर्यभान नागभिडेची कलायात्रा यशस्वी होवो हीच सदिच्छा.

(लोकसत्तेवरून साभार)

"आदिमांची नृत्यकला"

डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर

आदिमांची लोकनृत्ये मुख्यत्वेकरून सामूहिक नृत्ये आहेत. लोकनृत्यांमध्ये नर्तक आणि प्रेक्षक असे द्वैत नसते. शिवाय नर्तकांची संख्याही बरीच मोठी असते. या नृत्यांचे स्वरूप धार्मिक व सामाजिक (Socio—religious) असे संमिश्र आहे. ही परंपरागत लोकनृत्ये असल्याने त्यात समाजाचे, त्यातील परंपरांचे, चालीरीतींचे, कल्पनांचे, समजुतींचे, उत्सवांचे, सणासमारंभांचे प्रतिबिंब पडलेले दिसून येते. यात व्यक्तीपेक्षा समूहाला प्राधान्य असते. साहजिकच सामूहिक मनाचे चित्रण अशा लोकनृत्यांमध्ये असते.

ही लोकनृत्ये सामूहिक असल्याने त्यात अभिनयाचा साधेपणा असतो. गुंतागुंतीच्या अभिनयापेक्षा लयबद्ध हालचालीतून अभिव्यक्ती करण्याकडे अधिक कल असतो. अधिक ठरावीक आणि तंत्रबद्ध हालचाली ह्यात आढळून येतात.

या लोकनृत्याचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे की लोकनृत्यगीतेही सहज सोपी व सुरात सूर मिळविता येण्याजोगी असतात. या गीत आणि नृत्यांच्या साथीला असलेली ढोलक, ढोल, डफ, मांदळ, घांगळी व तुतारी इ. वाद्ये देशी वाद्ये असतात. स्थानिक उपलब्ध वस्तूंतूनच त्यांची निर्मिती आदिवासी करतात. त्यातील ताल आणि नाद सहजगत्या आत्मसात करता येतो. कधी कधी टिपऱ्या (किंवा दंड) टाळयांचाही ठेका धरतात. या सर्व गोष्टींमुळे नाचताना नर्तक सहजपणे नृत्याशी सुसंवाद साधू शकतो.

आदिम लोकनृत्यांचे विविध प्रकार आढळून येतात. गोल वर्तुळाकार फेर धरून एकमेकांच्या खांद्यावर व कमरेवर हात ठेवून नृत्य करण्याचा एक प्रकार आहे. तसेच सैन्यातील शिपायाप्रमाणे मागे पुढे पावले टाकून नृत्य करतात. मुखवटे धारण करून दोन किंवा तीन वर्तुळे करून नृत्य करतात. उन्मुक्त आनंदाने शारीरिक हालचाली करून नृत्य करतात. विविध प्रकारच्या कवायती व कसरती करून नृत्य करतात. या सर्व प्रकारांत प्रथम संथ लय आणि नंतर जोशात आल्यावर द्रुत गतीने नृत्ये सादर केली जातात. तसेच बहुतेक स्त्री-पुरुषांची संमिश्र लोकनृत्ये आदिवासी जमातीत सर्व दूर प्रचलित आहेत. क्वचित फक्त स्त्रियांची व फक्त पुरुषांचीही लोकनृत्ये आहेत. प्रस्तुत पार्श्वभूमीवर आपण काही आदिवासी जमातींच्या वैशिष्ट्यपूर्ण नृत्यांचा विचार करू.

वारली

वारली जमातीतील काही नृत्ये अशीच वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. संध्याकाळी जेवण झाले की, सर्वजण मोकळ्या पटांगणात जमतात आणि नृत्यास सुरुवात होते. वारली स्त्रियांना प्रसाधनांची अत्यंत हौस आहे. केशसंभारात फुले, गळयात फुलांपासून तो विविध मण्यांच्या रंगीत माळा, हातात भरपूर बांगड्या आणि चांदीचे दागिने असा त्यांचा साजशृंगार असतो. " भोरगा नाच " हा स्त्रीप्रधान असून पौराणिक कथांवर आधारलेला असतो. नागपंचमी ते विजयादशमी या काळात ढोलक, घुंगरू व टिपरीच्या तालावर प्रामुख्याने पहिल्या पावसाचे स्वागतासाठी प्रस्तुत नृत्य करतात. वारलींचा " गौरी नाच " श्रावण-भाद्रपदात नाचला जातो. इंदोरी झाड फुलत जाते तसतसे हे नृत्यही बहरते. मुलींची जोडी आणि मुलांची जोडी असे हे नृत्य करतात. वारलींचे " काम्या नृत्य " म्हणजे वरुण राजाला प्रसन्न करण्यासाठी केलेले नारायण देवाच्या पूजेचे नृत्य होय. तांब्याच्या किंवा पितळेच्या भांड्याच्या फुगीर भागवर मढविलेले कातडे बसवून त्याला लांब केस लावतात. त्यातून निघणाऱ्या मधुर ध्वनीवर वरील नृत्य करतात. " ढोल नाच " म्हणजे ढोलाच्या तालावर विवाह व इतर सणांच्या दिवशी करावयाचे नृत्य होय. विविध वेशभूषा करून सोंगे रंगवून ढोलाच्या तालावर नृत्यात विविध प्रकारचे आकृतिबंध व संच तयार करतात.

पावरा

पावरा जमातीत " भंगोऱ्या " या सणनृत्यास अतिशय महत्त्व आहे. सुंदर सुंदर पोशाख करून ढोलाच्या व बासरीच्या मंजूळ स्वरांवर नृत्य सुरू होते. या नृत्यात तरुण-तरुणी एकत्र येतात व ह्यातूनच त्यांचे विवाह जमतात. तोंडावर मुखवटे घालून, मोरपिसांनी सजून व घुंगराच्या माळा घालून हे नृत्य करतात. पावरा जमातीतील विवाहाचे वेळेस वधूवरांची मिरवणूक काढतात. त्यात स्त्री-पुरुष मिळून नृत्य करीत मनोऱ्याची विविध दृश्ये उभारतात. यास " लग्न-नाच " असे म्हणतात. हंगामाचे दिवस झाले की घरात धान्य येऊ लागते. अशा वेळेस लाकडाचे मुखवटे घालून ढोल व शिंग ही वाद्ये घेऊन गावोगावी नृत्यचमू जातात आणि नृत्यातील आनंद लुटतात. विविध देवदेवतांचे मुखवटे ह्यात असतात. यास " बोंडा नाच " म्हणतात.

ठाकर

ठाकर जमातीच्या लोकांची लावणीची कामेसंपली की खेळ, नृत्य इत्यादींच्या स्पर्धा चालू होतात. भौतिक जगातील दुःख, संकटे आणि दारिद्र्याचे विस्मरण नृत्याचे वेळी होते असे वाटावे इतक्या जोशात देहभान विसरून त्यांची नृत्ये नाचली जातात. स्त्री-पुरुषांचे मिश्र नाचापेक्षा फक्त पुरुषांची आणि फक्त स्त्रियांची नृत्ये नाचली जातात. पुरुषांच्या नृत्यात बैठका, फेर, मनोऱ्याची मनोहारी दृश्ये वन्य प्राण्यांची सोंगे असतात. नृत्याला साथ असावी अशीच लोकगीते असतात. नृत्यांचे फड जर एकत्र आले तर सवाल-जबाबाच्या स्वरूपात नृत्ये चालतात. ह्यांच्या नृत्यांना " कांबळ नाच " म्हणतात. ठाकर लक्ष्मी ह्या प्रकारात तुणतुणे व ढोलकाच्या तालावर पौराणिक व प्रासंगिक लोकनृत्याचे आयोजन असते. ठाकरांच्या अत्यंत लयबद्ध हालचालींचे एक देखणे नृत्य म्हणजे " गोफ नृत्य " होय. होळी, विवाह व दिवाळी अशा प्रसंगी हे नृत्य करतात. हा अत्यंत लोकप्रिय नृत्यप्रकार आहे. नर्तकांच्या मागेपुढे होण्यातून किंवा नर्तकांच्या स्थानबदलातून अत्यंत कलापूर्ण ज्ञातीने हा गोफ विणला जातो. अंगणात एक मोठा खांब उभारतात. जितके नर्तक तितकेच रंगीबेरंगी दोर खांबाच्या टोकाला वर बांधलेले असतात. ढोल, ताशा,

झांज ह्यांच्या तालावर एका हातात लेझीम व एका हातात दोर घेऊन गोफ विणत जाणारे नर्तक बघणे एक असीम आनंदाचा अनुभव असतो. जसा लयबद्ध हालचालीतून गोफ विणला जातो तसाच तो उकलतोही. गोफ पूर्ण होतो तेव्हा नृत्य टिपेला पोहोचते, आणि गोफ सुटला की नृत्य थांबते.

महादेव कोळी

महादेव कोळी जमातीची कलावंत मंडळी पितळी थाळीला मेण लावून काडीच्या सहाय्याने विशिष्ट सूर काढून जन्म-मृत्यू इ. आनंद वा दुःखाच्या प्रसंगी थाळी वादनाचा कार्यक्रम करतात. होळी, विवाह, दसरा इत्यादी प्रसंगी " कहाळचाचा नाच " नाचला जातो. सनई, संबळ व शहनाईच्या तालावर विविध पौराणिक रंगभूषा व वेशभूषा करून हे नृत्य करतात. होळी या सणाच्या वेळी विशेष करून नृत्य करतात. होळीचा सण पाच दिवस चालतो. गाणी, गोष्टी, खेळ, धुळवड स्त्री-पुरुषांची नृत्ये असतात. अग्नी नारायणाच्या साक्षीने आपली सारी दुःखे व कष्ट बाजूला सारून नृत्य नाचतात. गाऊ लागतात. हास्य-विनोद फुलतो तो या व अशा नृत्यांद्वारेच. दिवाळी व इतर सणाचे वेळी " ढोल-नाच " मोठ्या उत्साहाने नाचला जातो. ढोलवादक मध्यभागी उभा असतो व त्याच्या सभोवती नर्तक वर्तुळाकार नृत्य करतात. नृत्यात विविध संचही तयार करतात. पारंपरिक देव-देवतांची सोंगेही त्यात असतात. पहिल्या पावसाच्या आगमनाप्रीत्यर्थ " घंगळी " नृत्य महादेव कोळी जमातीत करतात. हिरव्या देवासाठी व देवी कनसरीसाठी देवाचे भक्त घंगळी वाद्याच्या तालावर खणखणीत आवाजात बात करतात. या वीणेप्रमाणे झंकारणाऱ्या वाद्याच्या तालावर नृत्याचे प्रदर्शन करतात.

भिल्ल

भिल्ल जमातीत, नृत्यात विधीला अधिक महत्त्व आहे. तुणतुणे, थाळी, मांदळ व डफ अशा वाद्यांच्या तालावर भिल्ल नृत्य सजवितात. भिल्लांच्या " होळी " नृत्यात वादकाच्या सभोवती गोल फेर धरून होळीच्या आरोळ्या व विदूषकी नकलादेखील चालतात. सावरा लाकडाचा ३५ ते ४० फूट उंचीचा लाकडी ओंडका होळी पौर्णिमेला पेटवितात. तो पूर्ण जळेपर्यंत, होळीचा नृत्योत्सव चालतो. आनंदाचा जल्लोष आणि रंगाची उधळण यात नृत्य रंगत जाते. हरणांचे शिंग, बांबू व वाळलेले पोकळ दुधी यांपासून " बिरी " नावाचे वाद्य बनवितात. त्यातून मंजूळ ध्वनी निघतो. ढोलाच्या तालावर व बिरीच्या सुरावर शे-दोनशे स्त्री-पुरुष नृत्य करतात. " दीवासों " (दीप अमावास्या) आणि " वाघदेव " " गिबा देव " अशा सणांच्या प्रसंगी नृत्य करतात. दिवाळी तर आनंदोत्सवच. परगावी असलेल्या मुली या दिवसांत माहेरी येतात व रात्री करमणुकीचे कार्यक्रम साजरे करतात. विविध नृत्ये साजरी केली जातात व सणाचा आनंद लुटतात.

कोरकू

कोरकू स्त्री-पुरुष अत्यंत उत्सवप्रिय आहेत त्यांच्या विविध सण, उत्सवात आणि विवाहादी प्रसंगी गायन व नृत्य हे विशेष करून असते. ढोलकी, बासरी व घुंगरू या वाद्यांच्या तालावर नृत्यगायन चालते. पुरुष आणि स्त्रियांचे अलग-अलग नृत्यप्रकार आढळतात. ऋतू आणि प्रसंगानुसार अनुरूप अशी विशिष्ट गीते व नृत्ये ठरलेली असतात. वैशाख अमावास्येचा " भावे " सण, कुलदेवतेची पुजा, पेरणीच्या मुहूर्ताचा सण, आषाढी अमावास्येचा " जिरोती " सण, पोळा, दसरा आणि होळी अशा विविध सणांना नृत्याला उधाण येते. विविध प्रकारच्या गाण्यांतून (सिरींज) थट्टा मस्करी हास्य विनोद रंगतो. दसऱ्याचे दिवशी मुठवा देवासमोर रात्र-रात्र नृत्य चालते. होळीचा सण म्हणजे कोरकूच्या जीवनात बक्षिसांची पर्वणीच. होळीचे नृत्य करून बक्षीस मागण्याची प्रथा आहे.

कोलाम

कोलामांच्या " दंडार " या नृत्य नाट्यात संगीत व नृत्याची लयलूट असते. दिवाळी व होळीच्या वेळी बिगार मागतात. कार्तिक महिन्यात विविध देव-देवतांची सोंगे रंगवून " दंडार " रचतात. ढोलक, मंजिरा, चोंडक्यान, टाळ इत्यादी वाद्यांच्या तालावर पायात घुंगरू बांधून दंडार नाचतात. या दंडारीच्या मधल्या विश्रांतीच्या काळात नक्कल म्हणून एक नृत्यप्रकार सादर केला जातो. त्यास " घोरपडी " नृत्य म्हणतात. ह्यात विविध जंगली प्राण्यांची नक्कल नृत्यात करून दाखविली जाते. बासरी, डफ व ढोलकीच्या तालावर पायात घुंगरू बांधून पायाच्या अंगठ्यावर व तळहाताच्या जोरावर शरीराचा भार देऊन " घोरपडीची " नृत्य-नक्कल करतात. वाद्यांच्या बदलत्या तालाबरोबर नर्तकांचा पदन्यासही बदलतो. या दंडारीचे दुष्ट शक्तींपासून संरक्षण करण्याचे काम पुजाऱ्यांचे असते. त्यासाठी ते " घुसाडी " नृत्य करतात. विशिष्ट साधना करून दैवी शक्ती प्राप्त झालेले पुजारीच फक्त हे नृत्य करू शकतात. हे घुसाडी शंकराचे भक्त असतात. दंडार नाचून झाला की देवतांना आवाहन करून घुसाडी नृत्याला सुरुवात करतात. त्या वेळी त्यांच्या अंगात परमेश्वराचा संचार होतो अशी श्रद्धा आहे. चार ते पाच घुसाडी डफ, सनई व पुंगीच्या तालावर नृत्य करतात. अंगावर भस्माचे पट्टे, डोक्याला मोरपिसांचा मुकुट, कमरेभोवती घोंगडे, हातात व्याहराजिन किंवा हरिणाजिन, गळ्यात कवड्यांची माळ अशा प्रकारची अत्यंत वैचित्र्यपूर्ण व वातावरणाला पोषक अशी त्यांची वेशभूषा असते. कोलामांचे " डफ " नृत्य देखील लोकप्रिय आहे. सागवानाच्या गोल लाकडी रिंगवर बकऱ्याचे मढविलेले कातडे चढवितात आणि दोन बारीक काड्यांनी डफ वाजवितात. त्या तालावर वर्तुळाकार नृत्य करतात. देव बसविण्याच्या तसेच आनंदाचे प्रसंगी कोलमांमध्ये पौष पौर्णिमेपासून " ढेमसा " नृत्य नाचले जाते. फेरसापेन देवाला घेऊन असलेल्या मुख्य नर्तकाच्या सभोवती वर्तुळाकार फिरत ढोलाच्या तालावर हे नृत्य नाचतात.

ढेमसा, डफ, घुसाडी ही नृत्ये गोंड व परधान ह्यांच्यातही नाचली जातात. कोलामांमध्ये " गावबांधणीचे " प्रसंगी चैत्र पौर्णिमेला नृत्य करतात. गावबांधणीचा कार्यक्रम झाल्यानंतर फक्त एका विशिष्ट मार्गानेच गावातील लोकांची ये जा चालू असते. अशाच प्रकारचा विधियुक्त कार्यक्रम कोरकू जमातीतही करतात.

परधान

परधान, किंगरी किंवा बना वाद्याच्या सुरावर मृत पूर्वजांचे गुण गाणारे हे परधान जमातीचे लोक आपल्या बना वाद्यावर निरतिशय प्रेम करतात. किंगरी वादकांना "थोटी" म्हणतात. व्हायोलीन किंवा सारंगीसारखे हे किंगरी वाद्य असते. त्याला घुंगरु आणि डमरूची साथ मिळाली की नृत्य नाचले जाते. एकोती उत्सव, हरेली उत्सव आणि विशेषत: " नवा उत्सव " (नवीन धान्य खाण्याचा उत्सव) म्हणजे नृत्याची पर्वणीच. विवाह समारंभ तर पाच-पाच दिवसांचा असतो. पारंपरिक विवाहाच्या प्रसंगी नृत्यगायनाची कार्यक्रम असतात. विवाहगीतांमधून परधान वधूवरांना कुळाचार, धर्माचार, संस्कृती आणि जीवनोपयोगी शिकवण देण्याचे देखील महत्त्वाचे कार्य केले जाते. सगोत्री (एकाच कुळात) विवाह करीत नाहीत. विवाह

समारभात स्नानाचे विधी चालू असताना विविध प्रकारची गाणी म्हणून नृत्ये करतात. तसेच वधूकडील मंडळींचा मानसन्मान करीत असताना मनोरंजक व शृंगारयुक्त गाणी म्हणतात. ढोलकीच्या निरनिराळ्या तालावर बेभान होऊन नृत्ये करतात. दसरा ते दिवाळीच्या काळात "दंडार" नाचतात.

गोंड

गोंडाचे "ढेमसा" नृत्य आनंदाच्या प्रसंगी किंवा देव बसविण्याच्या प्रसंगी करतात. स्त्री-पुरुष मिळून प्रचंड ढोलाच्या तालावर हे नृत्य नाचले जाते. झेंडा लावलेली काठी, मोरपिसे, सल्ले इत्यादींनी सजविलेली असून तिला रंगीत वस्त्र बांधलेले असते. हा त्यांचा फेरसापेन देव. मोठा ढोल एकाच्या गळ्यात अडकवितात व वाजविणारे दोघे असतात. एका काडीने, हाताने आणि दोन काड्यांनी ढोल वाजवितात व नृत्य करतात. ढोल, पुंगी व घुंगराच्या तालावर नाचले जाणारे "गोंडी" नृत्य हे एक दणकेबाज नृत्य आहे. शिटचा वाजवून मधून मधून आरोळयायुक्त हुंकार देऊन होतात टॉवेल किंवा रुमाल घेऊन वादकाच्या सभोवती हसतमुख मुद्रेने प्रस्तुत नृत्य करतात. विविध सणांच्या प्रसंगीही नृत्ये असतातच.

माडिया

घनदाट अरण्यात निसर्गाच्या कुशीत जीवन व्यतीत करणारे माडिया, गोंडाचेच भाऊबंद. पांढऱ्या रंगाच्या साड्या नेसलेल्या, विविध रंगीबेरंगी फुले व फण्या केसात माळलेल्या, विविध मण्यांच्या माळा गळ्यापासून ते बेंबीपावेतो ल्यालेल्या माडिया युवती आणि कमरेभवती टॉवेल गुंडाळून डोक्याला रुमाल बांधलेले माडिया युवक ह्यांचे नृत्य ढोलाच्या तालावर रंगत जाते. "घोटुल" समोर रोज संध्याकाळी प्रेमकथा, पूर्वजांच्या शौर्यकथा, पराक्रमाच्या कथागीतांसह शृंगारिक व हास्यविनोदपर गीत नृत्ये नाचली जातात. माडियांचे "रे...लॉ" नृत्य अत्यंत लोकप्रिय आहे. विवाह, शिकार व इतर समारंभप्रसंगी हे नृत्य नाचले जाते. या ठकाणी शब्द, सूर व ढोलाचा ताल ह्यांचे मिश्रण अगदी सहज तरीही मनोवेधक असते. "पागई नृत्य" हे माडियांच्या सुडौल शरीराच्या लयबद्ध हालचालींचा ढोलांच्या तालावरचा एक अभिनव प्रयोग असतो असे म्हटल्यास वावगे होणार नाही. पंधरा ते वीस माडिया युवक गळयात ढोल अडकवून तो वाजवीत जेव्हा नृत्य करतात तेव्हा सळसळत्या चैतन्याचा अविष्कार दृष्टोत्पत्तीस येतो.

नागर समाजापासून खूप दूर राहणाऱ्या बडा माडिया जमातीचे नृत्य त्यांच्या निरागस भाबडेपणाचे दर्शन घडविते. "चोलां पाटा" म्हणजे देवदेवतांचे काव्यमय भाषेत वर्णन. ह्यात रानडुकराच्या दातांचा मुकुट, मोरपिसे, चांदीचे विविध दागिने व कमरेला घुंगराच्या घंटा बांधलेले युवक कमरेला एक विशिष्ट प्रकारचा झटका देऊन त्या घुंगरू व घंटांमधून मधुर नाद काढतात आणि त्याच्या सुरावर संथपणे पुढे-मागे होत नृत्य करतात. युवक-युवतींचे हे मिश्र नृत्य असते. युवक गीतांतील एकच ओळ पुन्हा पुन्हा घोळवितात आणि त्यांच्या सुरांशी नर्तिका आपला सूर मिळवीत रात्र-रात्र धुंदपणे नृत्य करतात. त्यांचा "ढोल" हा त्यांचा मानबिंदू आणि अभिमानाची बाब असते.

माडियांचाच दुसरा एक नृत्यप्रकार "तिना नामुद नेई नामुर" या लयीवर गात चालतो. यात एक लांबच लांब रांग केलेली असून ते सर्व नर्तक एखाद्या लाटेसारखे झेपावतात. पुन्हा थोडे मागे व थोडे पुढे होत पुढे पुढे सरकतात. यात खूप वेग आणि जोश असतो. त्यामुळे एखाद्या "रिचिंग साँग" चा आभास हे नृत्य पाहतांना होतो. दसऱ्याचे वेळी अनेक माडिया जेव्हा चालत अहेरीला जातात तेव्हा याचा प्रकर्षाने वापर करतात.

निष्कर्ष

आदिमांच्या केवळ संस्कृतीचा आविष्कार म्हणूनच नव्हे तर त्यांच्या दैनंदिन जीवनाचा एक अविभाज्य भाग म्हणून या विविध नृत्यांकडे पाहणे योग्य ठरेल. अशा नृत्यांमध्ये लयबद्धता आणि तालबद्धता ह्यांबरोबरच उत्कटता, आनंद आणि शिस्त यादेखील गोष्टी प्रकर्षाने आढळतात. तसेच नृत्यकला ही त्यांची खऱ्या अर्थाने सामूहिक कला होय. प्रत्येक आबालवृद्धास ती अवगत असते. त्यामुळे सर्वचजण भाग घेतात आणि अनुभूतीचा आनंद सर्व मिळून उपभोगतात. त्यांची वाद्येही तेथेच उपलब्ध असलेल्या वनस्पती व प्राणिजन्य वस्तूंपासून तयार केलेली असतात. त्यांच्या पर्यावरणातील घटकांचे प्रतिबिंब त्या नृत्यांमधून प्रगटलेले दिसते. उदा. बडा माडिया समूह नृत्यातील युवक-युवतींनी काढलेले काही आवाज किंवा हुंकार अरण्यातून वाऱ्याची झुळूक यावी किंवा पक्ष्यांची कुजबुज व्हावी असे असतात. ताल आणि लयसुद्धा निसर्गातून स्वीकारलेले दिसतात. एकूण त्यांची नृत्यकला ही कलेसाठी कला नाही, प्रेक्षकांसाठी तर मुळीच नाही. तिला फार तर कलाजीवन म्हणता येईल. पण त्याहीपेक्षा सार्थ वर्णन म्हणजे तो त्यांच्या "जीवनकलेचा व जीवनानंदाचा" भागच असतो.

परिसर

संस्था परिचय

आपण मित्रमंडळी एकत्र जमलो की, अनेकदा गप्पांमधून आपल्या परिसराबद्दल बोलतो. आपल्या भोवतालच्या परिसरात झपाट्याने होणारा बदल सतत आपल्यावर आदळत असतो. आपल्याला अस्वस्थ करीत असतो. काही बदल हानिकारक आहेत, घातक आहेत, हेही आपणाला जाणवत असते. प्रदूषित हवेपासून ते रस्ता रुंदीसाठी केल्या गेलेल्या झाडांच्या कत्तली इत्यादी गोष्टींची अपरिहार्यता आणि त्या बाबतीतली आपली असहाय्यताही आपण सतत बोलून दाखवतो. परंतु इथेच थांबून भागणार नाही. या गोष्टींचा अधिक गांभीर्याने विचार करणे आणि प्रत्यक्षात काही कृती होणे आवश्यक आहे, ह्या जाणिवेतून 'परिसर' ची कल्पना निघाली आहे.

पूर्वीच्या काळी विरळ लोकसंख्या आणि विपुल निसर्गधन अशी स्थिती होती. निसर्गसृष्टीतून आपल्या थोडक्या गरजा भागविण्यापुरता माणूस निसर्गात हस्तक्षेप करीत होता. माणसाला निसर्गाचा धाक वाटत होता आणि तो निसर्गपूजक होता. निसर्गावर मात करण्याची ईर्षा त्याने बाळगली नव्हती. परिसराचा वेगळा विचार न करताही परिसराची निकोपता आणि प्राकृतिक सौंदर्य टिकून राहत होते. आता सगळचाच गोष्टी बदलल्या आहेत. विज्ञान व तंत्रज्ञानात माणसाने केलेल्या पराक्रमातून निसर्गावर विजय मिळविण्याची, निसर्गाला हवा तो मानवी आकार देण्याची ईर्षा माणसाच्या मनात उद्भवली. तो निसर्गपूजक राहिला नाही. लोकसंख्या भूमितीश्रेणीने वाढत गेली. आणि आपल्या गरजाही माणूस वाढवीत राहिला. दहा ओढे, दहा झाडे आणि तीन माणसे असे प्रमाण होते तेव्हा परिसराचा वेगळा विचार करावा लागत नव्हता. तंत्रज्ञान अमर्याद आहे म्हणून निसर्गधनही अमर्यादपणे मिळत राहील अशा भ्रमात माणूस निसर्गाला लुटत राहिला. आता मात्र लक्षात येत आहे की, अतिरेकी व अविवेकी हस्तक्षेपाने माणूस आपला परिसर उजाड व विनाशक बनवीत आहे आणि निसर्गधनही दिवसेंदिवस दुर्मिळ होत चालले आहे. अन्न, वस्त्र, निवारा याच माणसाच्या तीन प्राथमिक गरजा आहेत. यावरच आतापर्यंत भर दिला गेला. निसर्गसृष्टी, मानवाने निर्माण केलेली संस्कृती यांचा मिळून बनणारा परिसर जीवनसंवर्धक असावा ही देखील माणसाची प्राथमिक गरजच आहे.

आतापर्यंत पाश्चात्य देशांमध्ये परिसर-विषयक अनेक चळवळी झाल्या. त्यांच्यासंबंधी बरीच माहिती आपल्याला उपलब्ध आहे. विकसित देशांमधले हे परिसरविषयक प्रश्न तिथल्या विकासाच्या गतीतून, समृद्धीतुन निर्माण झालेले आहेत. आपले प्रश्न दारिद्र्याशी दिल्या जाणाऱ्या झगड्यातून, विकासाच्या अपरिहार्य प्रक्रियेतून तयार होत आहेत. विकासासाठी धरणे बांधणे, खाणी खोदणे, कीटकनाशकांचा शेतीसाठी उपयोग करणे, रस्ते रुंद करणे, मोकळ्या जमिनी वेगवेगळ्या उपयोगांसाठी वापरणे कारखाने बांधणे वसाहती वाढविणे इत्यादी उपायांची गरज आहे आणि ती नाकारता येणार नाही. परंतू हे सर्व उपाय योजताना काही दिशा असू शकते, क्रम असू शकतो, पर्याय असू शकतात याचे भान आपण सर्वांनी ठेवणे महत्त्वाचे आहे. जेथून माघारी येता येणार नाही आणि फक्त कडेलोटच होईल अशा बिंदूपाशी आपण येतो आहोत की काय ह्याचे भान आपण राखलेच पाहिजे. कधीही न सुधारता येणाऱ्या चुका तर आपण करीत नाही ना ह्याचा विचार करायला हवा. खरे तर, माणसाच्या विकासाच्या अनेक गोष्टी किंवा माणसाने केलेले वेडेवाकडे चाळेही सामावून घेण्याची ताकद निसर्गात आहे. परंतु ह्या ताकदीलाही काही मर्यादा आहेत. निसर्गधनाचा प्रमाणापलीकडे वापर करून आपण आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेत आहोत. यथे निसर्ग समतोलाची रेषा ओलांडली जाते. इतकेच नव्हे तर, निसर्गाच्या व्याजावर सहजपणे जगता येणे शक्य असताना आपण मुद्दलालाच हात घालतो आणि गंभीर प्रश्न निर्माण करतो. आपल्या विकासासाठी निसर्गावर मात करण्यापेक्षा त्यात निसर्गाला सहभागी करून घेणे जास्त योग्य होईल.

माणसाच्या विकासासाठी आणि प्रगतीसाठी केल्या जाणाऱ्या निसर्गाच्या वापराची किंमत केवळ आर्थिक स्वरूपाची नाही तर, सर्वांगीण स्वरूपाची आहे. त्याचे ओझे संपूर्ण समाजावर पडते. त्यातून होणारी तूट कधीही भरून निघत नाही. हा परिणाम दूरगामी असतो आणि तो सर्व समाजाला भोगावा लागतो. सर्वसाधारण समाज वरकरणी दिसून न येणारी किंमत देतच असतो. परंत यात एक उफराटा न्याय असा दिसतो की, विकासाचा जास्तीत जास्त लाभ ज्यांना होतो, त्यांना विकासाची झळ कमीत कमी लागते. प्रदूषित हवा, अस्वच्छता, गलिच्छ परिसर यातून समाजातला वरचा थर आपली सुटका आर्थिक क्षमतेमुळे करून घेऊ शकतो. ज्या गरिबांना विकासाचे फायदेही मिळत नाहीत त्यांना मात्र विकासाच्या दुष्परिणामांची किंमत पुरेपूर द्यावी लागते. उच्च वर्गाला सुखद आणि निर्मळ परिसराची जितकी गरज आहे, तितकीच गरज गरीब माणसालाही आहे.

आपला परिसर अस्वच्छ, कुरूप, ओंगळ झाला आहे असे म्हणताना, नकळत आपण सर्व खापर झोपडपट्ट्यांच्या बेसुमार वाढीवर फोडत असतो. पण डोळसपणे विचार केला तर अनेक प्रकारे याला आपणही हातभार लावत असतो. म्हणूनच केवळ झोपडपट्ट्यांच्या वाढीला वेळीच आळा घातला पाहिजे, अशा भूमिकेतून विचार करणे चुकीचे होईल. बंगले आणि अपार्टमेंट्स् हेसुद्धा शहराजवळील टेकड्या मोकळ्या जागा व्यापून शहराचे सौंदर्य बिघडवीत असतात, हे आपण लक्षात घेतले पाहिजे.

जेथे जेथे माणूस निसर्गापासून तोडला जातो आहे असे वाटेल तेथे तेथे प्रश्न विचारणे, विचार करणे, पर्याय सुचविणे हे आपणा सर्वांचे कर्तव्य आहे. निसर्गापासून तुटल्यामुळे आणि माणसाने स्वतःच रचलेल्या कृत्रिम जगात रमल्यामुळे येणारी परात्मता टाळली पाहिजे. त्यासाठी प्रयत्नशील राहणे आवश्यक आहे. हे केवळ एक 'फॅड' नसून त्याला नैसर्गिक, तांत्रिक, व्यावहारिक आणि वैचारिक बाजू आहे असे समजून काम करायला हवे. जे जे सहज, स्वाभाविक आहे ते ते वाचविले पाहिजे, त्याचे संगोपन केले पाहिजे. या जाणिवेचा आपण सर्वांनी प्रसार केला पाहिजे.

कार्य

या दृष्टीने 'परिसर'चे कार्य पुढील दिशेने करायचे ठरविले आहे.

(१) आपणच आपल्या परिसराचे व आपले प्रश्न डोळसपणे समजून घेणे, त्यासाठी सखोल अभ्यास, विचारविनिमय ह्यांना महत्त्व दिले जाईल. ह्या विषयावरील साहित्य व इतर साधने संग्रहित केली जातील.

(२) निसर्गाच्या धूळधाणीविरुद्ध चाललेल्या विविध चळवळी किंवा मंडळांशी संपर्क साधून त्यांच्या कार्याची माहिती मिळविणे-अशा कामामध्ये शक्य ते सहकार्यही देणे. उदाहरणार्थ, चिपको किंवा जंगल-बचाओ अशा आंदोलनांमागील वैचारिक भूमिका समजून घेऊन ती येथे पसरविणे.

(३) सरकारी यंत्रणेद्वारे पर्यावरण विभागासाठी आतापर्यंत जे कायदे झाले आहेत त्यांची माहिती करून घेणे, इतरांना ती माहिती देणे. उपलब्ध कायद्यांमध्ये प्रगतिशील बदल सुचविणे. सुजाण नागरिक म्हणून स्वतःचे मत नोंदविणे. भोवतालच्या परिसरास कोणताही धोका निर्माण झाला तर, जागरूकपणे तो दाखवून देणे व शक्य झाल्यास पर्याय सुचविणे. ह्यासाठी लोकमत जागरूक करणे.

(४) परिसरासंबंधी चालणाऱ्या अन्य कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेणे, प्रतिनिधी पाठवणे. अशा कृती मूळ कामाला बळकटी आणण्यासाठी आवश्यक आहेत.

कार्यक्रम

ही उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवून पुढील कार्यक्रम 'परिसर' हाती घेईल.

(१) बुलेटीन किंवा नियतकालिक प्रकाशित करणे. ते जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचविणे. या बुलेटिनमध्ये तात्त्विक स्वरूपाचे लेखन असेल. पण त्यापेक्षाही जास्त प्रमाणात व्यावहारिक उपयोगाचे लेखन असेल. परिसर बिघडविणाऱ्या घटना, धोरणे, कृती व त्यांचे परिणाम लोकांसमोर ठेवणे, परिसर सुंदर व चांगला करण्यासाठी लहानमोठ्या गोष्टींविषयी सूचना व त्यांचा ऊहापोह, सुंदर चांगल्या परिसरासाठी जतन करण्यासारखी ठिकाणे, गोष्टी, रचना व व्यवहार यांची माहिती, परिसराचे योग्य भान प्रकट करणाऱ्या व्यक्तींची, समुदायांची ओळख इत्यादी विभाग त्यात असतील.

(२) प्रदर्शने, चित्रपट, स्लाईड शो आयोजित करणे.

(३) आपल्याच परिसरातल्या किती तरी गोष्टींची, रीतिरिवाजांची, परंपरांची व या गोष्टी जपणाऱ्या व्यक्तींची व समुदायांची माहिती आपल्याला नसते. अशा गोष्टी व अशी माणसे प्रकाशात आणण्यासाठी काही फील्ड प्रोजेक्टस हाती घेण्यास योग्य व्यक्तींना प्रोत्साहित करणे. त्यासाठी त्यांना काही आर्थिक सहाय्य करणे.

(४) निसर्गभ्रमंतीची प्रवृत्ती तरुणांमध्ये वाढते आहे. चाकोरीबाहेर जाणे एवढेच मर्यादित स्वरूप ह्या भ्रमंतीला येते. ह्या भ्रमंतीला डोळसपणा येण्यासाठी परिसराशी नाते कसे जोडावे हे सांगणारे साहित्य संबंधितांना उपलब्ध करून देणे.

(५) परिसर आणि त्याचा माणसाशी संबंध या विषयावरील वेचे निवडून काही पुस्तके प्रसिद्ध करणे.

'परिसर' म्हणजे केवळ झाडे वाढवा, झोपडपट्टी सुधारा किंवा शहरे सुधारा अशा प्रकारची मोहीम नाही. फक्त चांगल्या घोषणा देऊन आम्ही केवळ प्रतीकात्मक कार्यक्रमांपाशी थांबणार नाही. तुम्हीही 'परिसर'ला खालील प्रकारे मदत करू शकाल :

१. सुजाण नागरिक, रसिक माणूस म्हणून 'परिसर' ला तुमचा कृतिशील सहभाग देऊ शकाल.

२. सदस्य म्हणून, देणगीदार म्हणून तुम्ही 'परिसर'ला आर्थिक मदत करू शकाल.

३. वेळोवेळी तुमच्या मनात येणाऱ्या ह्या विषयांसंबंधीच्या सूचनाही 'परिसर'ला तुम्ही देऊ शकाल.

□ □ □

वृत्तविशेष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

जानेवारी-सप्टेंबर १९८७ अखेर संस्थेने पुढील संशोधन/मूल्यमापन प्रकल्प/अहवाल पूर्ण केले.—

(१) सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचा पायाभूत अभ्यास अहवाल.

(२) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी, शेतकरी व शेतमजुरांचा अभ्यास व शेतीविषयक पाहणी.

(३) आदिवासी भागातील वनौषधी व कंदमुळांचा अभ्यास प्रकल्प.

(४) प्रकल्पग्रस्त आदिवासींसाठी पुनर्वसनाच्या दृष्टिकोणातून प्रशिक्षणाची विशेष योजना.

पुढील संशोधन/मूल्यमापन प्रकल्प/अहवालांचे काम प्रगतिपथावर आहे.—

(१) प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणातील मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण, कारणे व उपाययोजना.

(२) डहाणू औद्योगिक क्षेत्रातील आदिवासींवरील उद्योगीकरणाच्या परिणामांची अभ्यास पाहणी.

(३) सूची प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्यांची अभ्यास पाहणी.

(४) महाराष्ट्रातील आदिवासी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था, त्यांची कार्ये/उद्दिष्टे—एक समालोचन.

(५) महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींच्या जमीन हस्तांतर प्रकरणांची मूल्यमापन पाहणी.

(६) वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, १९८४–८५.

□ □ □

आदिवासी विकास विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्रे

जानेवारी–सप्टेंबर १९८७ या कालावधीत संस्थेने खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली :—

अनुक्रमांक	प्रशिक्षण कार्यक्रम	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षणार्थींची संख्या
१.	बालवाडी शिक्षिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	२८	१४
२.	बालवाडी शिक्षिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	२८	७
३.	वसतिगृह अधीक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१०	२५
४.	कार्यालय अधीक्षक व मुख्य लिपिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	११	१९
५.	कनिष्ठ व वरिष्ठ लिपिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण	१०	२६
६.	आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१०	२३
७.	आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१०	२२
८.	आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी सांस्कृतिक प्रशिक्षण	१०	२६
९.	आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी सांस्कृतिक प्रशिक्षण.	१०	२६
१०.	आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण	१०	१९
११.	आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१०	१९

आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व प्रशिक्षण सत्रे

जानेवारी–सप्टेंबर १९८७ या कालावधीत संस्थेने आदिवासी युवकांसाठी खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली :—

अनु. क्र.	प्रशिक्षण कार्यक्रम	ठिकाण	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षणार्थींची संख्या.
१.	आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व प्रशिक्षण.	नवापूर, जि. धुळे	७	१००
२.	आदिवासी युवकांसाठी सेवापूर्व प्रशिक्षण.	नासिक	७	६५
३.	आदिवासी युवकांसाठी नेतृत्व प्रशिक्षण.	पुणे	७	१३
४.	बँकिंग सेवामंडळाच्या लेखी परीक्षेस बसणाऱ्या आदिवासी उमेदवारांसाठी प्रशिक्षण.	पुणे	१०	६०
५.	बँकिंग सेवामंडळाच्या लेखी परीक्षेस बसणाऱ्या आदिवासी उमेदवारांसाठी प्रशिक्षण.	पुणे	१०	१३

आदिवासी महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी योजना-चर्चासत्र

महाराष्ट्र शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाचे वतीने "आदिवासी महिलांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांच्या विशेष कला-कौशल्याचा विचार करून योजना आखणे" या विषयावरील एक दिवसाचे चर्चासत्र ३१ जानेवारी १९८७ रोजी संस्थेच्या सभागृहात आयोजित करण्यात आले होते. या चर्चासत्राचे उद्घाटन ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्त्या मा. श्रीमती शोभनाताई रानडे यांनी केले. अध्यक्षस्थानी आदिवासी विकास विभागाचे उपसचिव श्री. ज. ल. पिंपळे होते. या चर्चासत्रात आदिवासी भागात काम करणाऱ्या २८ महिला कार्यकर्त्या तसेच ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते, अभ्यासक व संस्थेतील अधिकारी सहभागी झाले होते. संस्थेचे उपसंचालक श्री. वसंत गर्भे यांनी उपस्थितांचे स्वागत करून प्रास्ताविक केले. चर्चासत्राचे सूत्र संचालन आदिवासींच्या प्रश्नाचे तज्ज्ञ अभ्यासक प्रा. शरद कुलकर्णी यांनी केले. संस्थेचे संचालक, डॉ. गोविंद गारे यांनी चर्चेचा आढावा घेऊन चर्चासत्राचा समारोप केला व उपस्थितांचे आभार मानले.

तिसरे आदिवासी साहित्य संमेलन

तिसरे आदिवासी साहित्य संमेलन किनवट, जि. नांदेड येथे दिनांक ६ व ७ जून १९८७ रोजी आयोजित करण्यात आले होते. संमेलनाचे उद्घाटन श्री. मधुकरराव धुर्वे प्रादेशिक व्यवस्थापक, आदिवासी विकास महामंडळ, यवतमाळ यांनी केले. संमेलनाचे अध्यक्षपद संस्थेचे संचालक, डॉ. गोविंद गारे यांनी भूषविले (अध्यक्षीय भाषण याच अंकात इतरत्र प्रसिद्ध करण्यात आले आहे). या संमेलनास साहित्य चळवळीतील आदिवासी साहित्यिकांची भूमिका, आदिवासीमधील सामाजिक एकात्मता वाढीसाठी साहित्याचे योगदान, आदिवासींच्या जीवन-विकासविषयक समस्या व साहित्यिक नीती, आदिवासी महिला आणि युवकांची दिशा व साहित्यिकांचा सहभाग, आदिवासी साहित्य प्रकाशनाची स्थायी व्यवस्था व वाटचाल या विषयांवर मनमोकळी व उपयुक्त चर्चा रंगली. तसेच कविसंमेलन व सूर्यकांत नागभिडकर यांच्या रेखाचित्रांचे प्रदर्शनही आयोजित करण्यात आले होते. या संमेलनास उदयोन्मुख आदिवासी साहित्यिक व रसिक श्रोते मोठ्या संख्येने उपस्थित होते.

संग्रहालयवृत्त

१. आदिवासी कलाकारांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने पुण्यातील बालगंधर्व कलादालनामध्ये वारली चित्रकला नमुना प्रदर्शन दिनांक २३ ते २५ मार्च, १९८७ या कालावधीत संस्थेने आयोजित केले होते. या प्रदर्शनाला सुमारे तीन ते साडेतीन हजार प्रेक्षक भेट देऊन गेले व त्यांना वारली चित्रकलेचा लाभ घेता आला.

२. ठाणे जिल्ह्यातील वारली चित्रकला ही परंपरेने जतन केलेली चित्रकला आहे. या पारंपरिक चित्रकला कलाकारांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने संस्थेने दिनांक ३ जून १९८७ रोजी रानशेत, तालुका डहाणू, जिल्हा ठाणे येथे प्रौढ चित्रकला कलाकारांची स्पर्धा आयोजित केलेली होती.

३. आश्रमशाळेतील ठाणे जिल्ह्यातील शालेय आदिवासी विद्यार्थी ही पारंपरिक चित्रकला विसरू लागला आहे. ही बाब संस्थेच्या निदर्शनास आल्यामुळे संस्थेने डहाणू तालुक्यातील सर्व आश्रमशाळेतील ५० शालेय विद्यार्थी व ३० प्रौढ असे एकूण ८० लोकांचे आदिवासी वारली चित्रकला नेतृत्व प्रशिक्षण शिबिर दिनांक २४ सप्टेंबर १९८७ ते ३० सप्टेंबर १९८७ या कालावधीत आयोजित केलेले होते. या प्रशिक्षण सत्राचा वारली चित्रकला शैली जतन करण्याच्या दृष्टीने चांगला परिणाम झाला.

४. दिनांक २९ सप्टेंबर १९८७ रोजी रानशेत, तालुका डहाणू येथे शासकीय आश्रमशाळा व जिल्हा परिषद शाळांमधील १०० शालेय विद्यार्थी यांच्या चित्रकला स्पर्धा आयोजित केल्या होत्या. या चित्रकला स्पर्धेत कु. मोहनकर किसन हिऱ्या, शासकीय आश्रमशाळा, खंबाळ, इयत्ता ७ वी, या विद्यार्थ्यास प्रथम क्रमांकाचे रु. ७५ रोख बक्षीस देण्यात आले.

(२) दुसरे बक्षीस कु. काळू देऊ भोरुड, शासकीय आश्रमशाळा, आंबेसरी, इयत्ता ६ वी या विद्यार्थ्यास रोख रु. ५० देण्यात आले.

(३) तर तिसरे बक्षीस जयराम बाबू आहाडी, शासकीय आश्रमशाळा, नानीवली, इयत्ता ५ वी यास रु. २५ रोख देण्यात आले.

ग्रंथालयवृत्त

संस्थेच्या कामकाजाला मदत व्हावी या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. मानवशास्त्र, समाजशास्त्र, गॅझेटिअर, संशोधनात्मक अहवाल इ. ७५५६ ग्रंथ व नियतकालिके ग्रंथालयात आता उपलब्ध आहेत. अनेक संशोधक व विद्यार्थी या ग्रंथालयाचा लाभ घेत असतात.

□ □ □

वारली चित्रकला [पृष्ठ क्र. ५४ वरून

ही चित्रे पाहताना लक्षात येतं की चित्रातली प्रत्येक रेषा, आकार अर्थपूर्ण आणि नेमक्या जागी आहे. रेषेला गती आहे. चित्रकाराचे आत्मविश्वासपूर्ण रेखाटनकौशल्य ठायीठायी दिसते. चित्रातील विविध घटक उदा. स्त्री-पुरुष, प्राणी-पक्षी, निसर्ग हे साकार करताना रेषा आणि त्रिकोण यांचा फार कौशल्यपूर्वक वापर केला आहे. दोन त्रिकोण टोकाकडे एकमेकाला जोडून त्याला आवश्यक तिथं हातपाय, डोकं, हव्या त्या पद्धतीने जोडले की हवी ती हालचाल दाखविणारे चित्र निर्माण करतात. काही ठिकाणी विशिष्ट प्राण्यांसाठी वेगळे आकार वापरले आहेत. उदा. बैल, वाघ यातून त्या त्या व्यक्तीचे/प्राण्याचे 'रूप' अत्यंत अचूक दाखविलं आहे. नुसतंच आकारांचे सौंदर्य नाही तर मनातील भावांचे चित्रण आहे. मर्यादित अवकाशात अमर्याद प्रसंग चितारले आहेत. तपशील भरपूर असूनही प्रत्येक प्रसंग स्वतंत्रही आहे, वेगळा आहे. जगू सगळयात असूनही कशातच नाही हे अध्यात्मातील सूत्रच इथं हा कलावंत सांगतोय.

कोणत्याही आधुनिक तंत्राचे अवडंबर न माजवता काढलेली ही उत्स्फूर्त चित्रं पाहताना आपण त्या अद्भुत विश्वात केव्हा सामावून जातो हे आपल्याला कळणारदेखील नाही.

एक महत्त्वाचं म्हणजे आदिवासींच्या विकासाच्या सरकारी कार्यक्रमात त्यांच्या कलेचा हा अजूनही शुद्ध राहिलेला कलावारसा पुढेही असाच टिकून राहणे जरूर आहे. कारण परंपरागत साहित्य न वापरता प्रचलित नागरी साहित्याचा वापर करून काढलेली काही चित्रे पाहिली की मनाला थोडी धास्ती वाटतेय, कारण जे आमचं झालंय की आम्ही कोण ? आमची परंपरा काय ? आणि आम्ही आता कुठे चाललो आहोत ? हा प्रश्न आम्हाला न सोडवता आल्यामुळे जो गुंता झालाय त्याच गुंतावळयात ही आदिवासींची कला अडकणार तर नाही ना ?

सांख्यिकी माहिती

तक्ता क्र. १

महाराष्ट्र राज्यातील प्राथमिक शेती पत संस्थेत १९८६ अखेर अनुसूचित जाति/जमातींचा समावेश (कृषि सेवा संस्था व आदिवासी सहकारी संस्था).

अनुक्रमांक	बाब	मापन	स्थिती (अस्थायी)
१	एकूण संस्था	संख्या	१८,३७४
२	एकूण सभासद	हजारात	६,४५०
२अ.	पैकी अनुसूचित जाति/अनुसूचित जमातीचे	हजारात	१,३००(२०.२)
३	एकूण कर्जदार सभासद (नवीन)	हजारात	१,६५०
३अ.	पैकी अनुसूचित जाति/अनुसूचित जमातीचे	हजारात	२७०(१६.४)
४	कर्जयेणे असलेले एकूण सभासद	हजारात	३,१५०
४अ.	पैकी अनुसूचित जाति/अनुसूचित जमातीचे	हजारात	६८५
५	एकूण कर्ज वाटप (वर्षातील)	लाखात	३७,०००
५अ.	पैकी अनुसूचित जाति/अनुसूचित जमातीचे	लाखात	२,५००(६.८)
६	एकण कर्ज वसुली	लाखात	२८,५००
६अ.	पैकी अनुसूचित जाति/अनुसूचित जमातीकडून	लाखात	२,१३३ (७.५)
७	एकूण येणे कर्ज	लाखात	६७,०००
७अ.	पैकी अनुसूचित जाति/अनुसूचित जमातीकडून	लाखात	५,०५० (७.५)
८	एकूण थकबाकी	लाखात	२६,५००
८अ.	पैकी अनुसूचित जाति/अनुसूचित जमातीकडून	लाखात	२,७८०(१०.५)
९	कर्जदार सभासदांचे अल्पमुदतीचे सरासरी कर्ज	रुपयांत	२,०१७
	(अ) पैकी अनुसूचित जातीचे	रुपयांत	७८२
	(ब) पैकी अनुसूचित जमातीचे	रुपयांत	७१३
	(क) इतर	रुपयांत	२,२६९

(टीप.—कंसातील आकडे एकूणाशी शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

तक्ता क्र. २

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी सहकारी संस्था, त्यातील सभासद, समाविष्ट गावे व लोकसंख्या यासंबंधी जून १९८६ अखेरची आकडेवारी

अनुक्रमांक	बाब	स्थिती संख्या
१	एकूण आदिवासी सहकारी संस्था	२७५
२	कार्यक्षम आदिवासी सहकारी संस्था	१७७
३	कार्य स्थगित आदिवासी सहकारी संस्था	५
४	आदिवासी सहकारी संस्थेतील समाविष्ट गावे	५,८४८
५	समाविष्ट गावांची एकूण लोकसंख्या	४५,५९,०००
६	एकूण सभासद संख्या	६,३५,०००
६.१	पैकी स्वतःची जमीन असणारे शेतकरी जमीन–धारणेनुसार उपरोक्त शेतकऱ्यांची वर्गवारी	३,८४,०००
	(अ) १ हेक्टरपर्यंत जमीन असणारे	७५,०००
	(ब) १ ते २ हेक्टरपर्यंत जमीन असणारे	१,१३,०००
	(क) २ ते ४ हेक्टरपर्यंत जमीन असणारे	१,०३,०००
	(ड) ४ ते ८ हेक्टरपर्यंत जमीन असणारे	६१,०००
	(इ) ८ हेक्टरपेक्षा अधिक जमीन असणारे	३२,०००
२	शेतमजूर	२,३८,०००
३	ग्रामीण कारागीर	६,०००
४	इतर	७,०००
७	आदिवासी सहकारी संस्थेतील आदिवासी सभासद	४,६८,०००
८	१९८५–८६ मध्ये कर्ज घेतलेल्या सभासदांची संख्या	६७,०००
९	१९८५–८६ अखेर कर्ज बाकी असणाऱ्या सभासदांची संख्या	३,५२,०००
१०	१९८५–८६ अखेर थकबाकी असणाऱ्या सभासदांची संख्या	२,८६,०००
११	नफ्यातील आदिवासी सहकारी संस्था	६६
१२	तोट्यात चालणाऱ्या आदिवासी सहकारी संस्था	२०६
१३	नफा किंवा तोटा नसणाऱ्या संस्था	३
१४	पूर्णवेळ पगारी सचिव असणाऱ्या संस्था	२७२
१५	गटसचिव/अर्धपगारी/मानधनी सचिव असणाऱ्या संस्था	३
१६	व्यवस्थापनेवरील खर्च	२,७९,७९,०००
	(अ) पगारासाठी	९५,५७,०००
	(ब) भाडेपोटी	५,१६,०००
	(क) घट पोटी	४,७७,०००
	(ड) इतर खर्च	१,७४,२९,०००
१७	आदिवासी सहकारी संस्थांनी मिळविलेला नफा	५०,४३,०००
१८	आदिवासी सहकारी संस्थांना झालेला तोटा	७९,१७,०००

(आधार—सहकारी संस्थांचा वार्षिक अहवाल जून १९८६ अखेरचा.)

तक्ता क्र. ३

महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळ यांची १९८६ अखेरची सभासद संख्या, भांडवल, खावटी कर्जवाटप, एकाधिकार खरेदी योजनेखालील उलाढालीबाबत आकडेवारी

अनुक्रमांक	बाब	मापन	स्थिती
१	सभासद	संख्या	२२४
२	भाग भांडवल	रुपये लाखात	७७६
३	पैकी शासनाचे	रुपये लाखात	७७५
४	स्वनिधी	रुपये लाखात	७७६
५	देय कर्जे	रुपये लाखात	६२३
६	खेळते भांडवल	रुपये लाखात	१,७२५
७	प्राथमिक केंद्रे––		
	(अ) संख्या	संख्या	१४
	(ब) विक्री (किंमत)	रुपये लाखात	२२
८	खावटी कर्जवाटप	संख्या	१६,२८२
	एकूण लाभधारकांपैकी––		
	(अ) अल्प भूधारक	संख्या	४,७७९
	(ब) शेतमजूर	संख्या	११,५०३
९	कर्जवाटप	रुपये लाखात	२३
१०	एकाधिकार खरेदी योजनेखालील उलाढाल––		
	(१) खरेदी––		
	(अ) वजन	हजार क्विंटल	६७०
	(ब) किंमत	रुपये लाखात	१,३६५
	(२) विक्री––		
	(अ) वजन	हजार क्विंटल	५७६
	(ब) किंमत	रुपये लाखात	१,४२०

(**आधार**––महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ एका दृष्टिक्षेपात–१९८६)

तक्ता क्र. ४

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी सहकारी संस्थांनी १९८५–८६ मध्ये पणन प्रक्रिया व वितरण केलेल्या उद्योग बाबी व त्यांची किंमत

अनुक्रमांक (१)	उद्योग बाब (२)	मापन (३)	स्थिती (४)
	१ उद्योग बाबी		
	अ. पणन		
१	पणन करणाऱ्या आदिवासी सहकारी संस्था (स्व जोखमेतर)	संख्या	७४
२	पणन संस्थेने विकत घेतलेल्या मालाची किंमत	रुपये हजारात	३,५३,९५
३	पणन केलेल्या मालाची किंमत	रुपये हजारात	३८,३३७

(१)	(२)	(३)	(४)
४	त्यापैकी अन्नधान्याचे केलेले पणन	.. रुपये हजारात ..	३५,७४२
५	पणन संस्थेमार्फत विकलेला माल	.. रुपये हजारात ..	६३५
	ब. वितरण		
६	पुरवठा करणाऱ्या आदिवासी सहकारी संस्था	.. संख्या ..	१५४
७	विकत घेतलेल्या मालाची किंमत	.. रुपये हजारात ..	२६,७२९
८	शेती उपयोगी वस्तूंचा पुरवठा––		
	(अ) बी-बियाणे (१) वजन	.. १० क्विंटलला ..	१६,९१४
	(२) किंमत	.. रुपये हजारात ..	१,९१७
	(ब) खते (१) वजन	.. कि. ग्रॅ. हजारात ..	३१,८४७
	(२) किंमत	.. रुपये हजारात ..	१९,७९१
	(क) औषधे	.. रुपये हजारात ..	६७०
	(ड) मशिनरी व अवजारे	.. रुपये हजारात ..	१४४
	(इ) इतर	.. रुपये हजारात ..	७३३
		एकूण––रुपये हजारात ..	२,३२,५५
९	ग्राहक वस्तूंचे वितरण––		
	(अ) वितरण करणाऱ्या आदिवासी सहकारी संस्था ..	.. संख्या ..	१४१
	(ब) विकत घेतलेल्या मालाची किंमत	.. रुपये हजारात ..	२७,६४०
	(क) विकलेला माल––		
	(१) अन्नधान्य	.. रुपये हजारात ..	१७,७१३
	(२) इतर	.. रुपय हजारात ..	१५,७२०
	(ड) शिल्लक माल	.. रुपये हजारात ..	६,५७५
	(इ) पतीवर विकलेल्या मालाची येणे रक्कम	.. रुपये हजारात ..	१४२
२	**शासनाकडून मिळालेली रक्कम**		
	(१) गोडाऊन बांधकामासाठी कर्ज	.. रुपये हजारात ..	४३३
	(२) गोडाऊन बांधकामासाठी अनुदान	.. रुपये हजारात ..	४४१
	(३) व्यवस्थापन खर्चावर मिळालेली सूट/अनुदान ..	.. रुपये हजारात ..	४४
	(४) इतर कारणास्तव––		
	(अ) कर्ज	.. रुपये हजारात ..	३५,६७
	(ब) अनुदान	.. रुपये हजारात ..	२,६५
		एकूण ..	४७,५०
३	**गोदामे**		
	(१) स्वतःचे गोदाम असलेल्या आदिवासी सहकारी संस्था ..	.. संख्या ..	२४६
	(२) एकूण गोदामे	.. संख्या ..	३५१
	(३) गोदामांची एकूण क्षमता	.. टनामध्ये ..	६९,८०१
	(४) किती आदिवासी सहकारी संस्थांकडे भाड्याने घेतलेली गोदामे आहेत.	.. संख्या ..	६८
	(५) गोदामांची संख्या	.. संख्या ..	१००
	(६) गोदामांची क्षमता	.. टनामध्ये ..	६,७३५

तक्ता क्र. ५

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी सहकारी संस्थांनी केलेले पीकवार अल्पमुदत कर्जवाटप (सन १९८५–८६ मधील)

अनुक्रमांक	पीक	रक्कम (रु. हजारात)
१	भात ..	१,८६,४९
२	गहू ..	१५,४२
३	भुसार धान्ये ..	१,२४,४८
४	डाळी ..	६,४९
५	कापूस ..	१,७३,१०
६	ऊस ..	८१,४८
७	तेलबिया ..	४७,९३
८	इतर पिके ..	३१,७२
	एकूण ..	६,६७,११

तक्ता क्र. ७

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी सहकारी संस्थांनी १९८५–८६ सालात वाटप केलेले दीर्घ मुदतीचे कर्ज.

अनुक्रमांक	बाब	रक्कम हजारात
(१)	नवीन विहिरीसाठी किंवा तलाव बांधण्यासाठी.	२,०९
(२)	विद्युत पंप खरेदीसाठी ..	५
(३)	ट्रॅक्टर विकत घेण्यासाठी ..	१,३०
(४)	इतर मशिनरी व साहित्य	१,७९
(५)	इतर कारणास्तव ..	१९,८८
	एकूण ..	२५,११

तक्ता क्र. ६

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी सहकारी संस्थांनी वाटप केलेले मध्यम मुदतीचे कर्ज (१९८५–८६ सालात).

बाब	रक्कम (रु. हजारात)
(अ) शेतीसाठी	
(१) नवीन विहिरीसाठी/जुन्या विहिरी दुरुस्तीसाठी.	३,७२
(२) विद्युतपंप/ऑईल एंजिन खरेदीसाठी.	३२,८४
(३) बैल आणि बैलगाडी खरेदीसाठी.	२१,५२
(४) दुभती जनावरे खरेदीसाठी.	१०,५६
(५) शेळ्यापालन ..	१६,४१
(६) मेंढ्यापालन ..	२,९५
(७) इतर ..	२१,१७
उप-बेरीज (अ) एकूण	१,०९,१७
(ब) बिगर शेतीसाठी	
(१) गोबर गॅस/बायोगॅस सयंत्र.	१५,७८
(२) प्रक्रिया व औद्योगिक संस्थांचे भाग खरेदीसाठी.	१०,४१
(३) औद्योगिक कारणास्तव	२,४०
(४) खावटी कर्ज ..	१४
(५) इतर ..	८,१५
उप-बेरीज (ब) ..	३८,८८
एकूण (अ) + (ब) ..	१,४६,०५

शासन निर्णय

महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी कल्याणाच्या/ विकासाच्या क्षेत्रात उल्लेखनीय कार्य करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांना/संस्थांना, " आदिवासी सेवक " हा पुरस्कार देण्याची योजना......

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्रमांक टीएसपी. १०८७/सीआर-१९/का-३, मंत्रालय विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२
दिनांक २९ जुलै १९८७.

वाचा.—(१) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक टीएसपी. १०८३/४२/१२६५/का-१२, दिनांक ६ जून १९८४.

(२) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक टीआरआय. १०८५/८५–८६/सीआर-७६/का-३, दिनांक २४ जुलै १९८६.

(३) संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांचे पत्र क्रमांक आसंप्रस/आदिवासी सेवक/४/१३१२३, दिनांक ३१ डिसेंबर १९८६.

शासन निर्णय

आदिवासी कल्याणाच्या/विकासाच्या क्षेत्रात उदाहरणार्थ शिक्षण, आरोग्य, कृषी, सहकार, कुटीर उद्योग, साहित्य, संस्कृती संवर्धन इत्यादी उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या व्यक्तींना/सामाजिक कार्यकर्त्यांना पुरस्कार देण्याची योजना शासनाने यापूर्वीच कार्यान्वित केली असून, सामाजिक क्षेत्रात उल्लेखनीय कामगिरी करणाऱ्या व्यक्तींना/सामाजिक कार्यकर्त्यांना आदिवासी सेवक हा पुरस्कार दिलेला आहे. आता शासनाने याबाबतीत असा निर्णय घेतला आहे की, आदिवासी कल्याणाच्या/विकासाच्या क्षेत्रात काम करणाऱ्या व्यक्तींना/सामाजिक कार्यकर्त्यांना ज्याप्रमाणे शासन आदिवासी सेवक पुरस्कार देऊन गौरविले त्याचप्रमाणे या क्षेत्रात उल्लेखनीय काम करणाऱ्या स्वयंसेवी सामाजिक संस्थांनासुद्धा "आदिवासी सेवा पुरस्कार" देण्यात येऊन त्यांचा यापुढे प्रतिवर्षी गौरव करण्यात यावा.

२. शासनाच्या वरील शासन निर्णयामुळे आदिवासी सेवक हा पुरस्कार देण्याच्या मूळ योजनेत शासनाने आता काही महत्त्वाचे बदल व नियमांत दुरुस्त्या केल्या असून, या शासन निर्णयासोबत परिशिष्ट "अ", "ब", "क" मध्ये नमूद केलेल्या नवीन योजनेच्या नियमावलीला शासन मान्यता देत आहे.

३. पुरस्कारासाठी नावांची छाननी करण्यासाठी आणि त्यांची शासनाला शिफारस करण्यासाठी शासनाने जो शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक टीएसपी.१०८५/८५–८६/सीआर-७६/३, दिनांक २८ नोव्हेंबर १९८५ द्वारे शिफारस समितीची फेररचना करून नियुक्ती केली आहे. त्या समितीची या शासन निर्णयाद्वारे आता पुन्हा फेररचना खालीलप्रमाणे करण्यात येत आहे :—

(१)	मंत्री, आदिवासी विकास	.. अध्यक्ष
(२)	राज्यमंत्री, वित्त	.. उपाध्यक्ष
(३)	राज्यमंत्री, आदिवासी विकास	.. सभासद
(४)	श्री. भाऊसाहेब पटेल, आमदार, धारणी, जिल्हा अमरावती	.. सभासद
(५)	श्री. इंद्रजित दिवानसिंग वसावे, आमदार, नंदूरबार, जिल्हा धुळे	.. सभासद
(६)	सचिव व आदिवासी विकास आयुक्त	.. सभासद
(७)	संचालक, आदिवासी विकास	.. सभासद
(८)	अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक	.. सभासद
(९)	अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास, नागपूर	.. सभासद
(१०)	संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे	.. सदस्य-सचिव.

४. वरील समितीचे कार्यक्षेत्र, कामे, अधिकार, दैनिक भत्ता, प्रवास भत्ता, सवलती इत्यादी बाबी शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक टीएसपी. १०८५/४२/१२६५/का-१२, दिनांक ६ जून १९८४ मध्ये नमूद केलेल्याप्रमाणे राहील. सदरहू बाबींवर होणारा खर्च "२२२५–अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण–०२–अनुसूचित जमातीचे कल्याण–२७७–शिक्षण–५–संशोधन व प्रशिक्षण–५(१) (ए)–जनजाती संशोधन व प्रशिक्षण संस्था–मागणी क्रमांक २१३ (२२२ ५१३ ०१)" या व्यय शीर्षाखाली खर्ची टाकावा आणि १९८७–८८ या आर्थिक वर्षाच्या तरतुदीतून भागवावा. शासनाने आदिवासी सेवक पुरस्कार हा समारंभ यापुढे प्रतिवर्षी कै. पु. ठक्कर बाप्पा यांच्या जन्मदिनी म्हणजेच दिनांक २९ नोव्हेंबर या दिवशी आयोजित करण्यात यावा, असा निर्णय घेतला असल्यामुळे हा कार्यक्रम त्या दिवशीच आयोजित करण्यात येईल हे संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांनी दक्षतापूर्वक पहावे व त्या दृष्टीने या कार्यक्रमाच्या आयोजनाची पूर्वतयारी प्रतिवर्षी करण्यात यावी. या समारंभाचे आयोजन करण्याची पूर्णतः जबाबदारी या शासन निर्णयाद्वारे संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांच्याकडे सोपविण्यात येत असून, या समारंभाच्या आयोजनासाठी ज्या ज्या गोष्टींची पूर्तता करण्याची आवश्यकता असेल त्यावरील खर्च करण्यासाठी संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे हे आहरण व संवितरण अधिकारी असतील आणि या प्रयोजनासाठी विहित केलेल्या पद्धतीनुसार समारंभासाठी होणारा खर्च मंजूर करण्याचा, रक्कम काढण्याचा व खर्च करण्याचा प्राधिकार संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांना देण्यात येत आहे. या समारंभासाठी प्रतिवर्षी अर्थसंकल्पात प्रत्येक वर्षीच्या खर्चाचा अंदाज घेऊन तरतूद करून घेण्याची जबाबदारी या शासन निर्णयाद्वारे संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांच्यावर सोपविण्यात येत आहे.

५. आतापर्यंत प्रतिवर्षी २५ समाजसेवकांचा आदिवासी सेवक पुरस्कार देऊन शासन सत्कार करीत आले आहे. तथापि, यापुढे प्रतिवर्षी २५ ऐवजी फक्त १० समाजसेवकांचा आदिवासी सेवक पुरस्कार देऊन सत्कार करण्याचा शासनाने निर्णय घेतला आहे. तथापि, हे जरी असे असले तरी, आदिवासी क्षेत्रात आदिवासी सेवा/विकास व जनजागृतीसाठी मौलिक कार्य करीत असलेल्या ५ सामाजिक संस्थांना प्रतिवर्षी आदिवासी सेवा राज्य पुरस्कार देण्याचाही शासनाने निर्णय घेतला आहे. व्यक्तींना अथवा समाजसेवकांना आदिवासी सेवक पुरस्कार देण्याची रोख रक्कम रु. ३,००१ अशी असून सामाजिक संस्थांना पुरस्कार देण्याची रोख रक्कम रु. १०,००१ अशी आहे.

६. या समारंभाच्या अनुषंगाने होणाऱ्या जोडपत्र "ब" मध्ये दर्शविलेल्या रुपये १,६२,००० (रुपये एक लाख बासष्ट हजार फक्त) एवढ्या खर्चास शासन या शासन निर्णयाद्वारे मंजुरी देत असून, ही रक्कम संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांच्या अधीनस्थ ठेवण्यात येत आहे. सदरहू रक्कम कोषागारातून काढण्याचा व खर्च करण्याचा प्राधिकारसुद्धा या शासन निर्णयाद्वारे संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांना देण्यात येत आहे.

७. वरील बाबीवरील उपरोक्त खर्च "२२२५–अनुसूचित जाती, जमाती व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण–०२–अनुसूचित जमातीचे कल्याण–२७७–शिक्षण–५–संशोधन व प्रशिक्षण–५(१) (ए)–जनजाती संशोधन व प्रशिक्षण संस्था–मागणी क्र. २१३ (२२२ ५१३ ०१)" या व्यय शीर्षाखाली खर्ची टाकावा आणि १९८७–८८ या आर्थिक वर्षात त्या व्यय शीर्षाखाली केलेल्या तरतुदीतून भागवावा.

८. हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या सहमतीने वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक सीआर-७३/व्यय-११, दिनांक २७ जानेवारी १९८७ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

लालफक झआला,
सचिव, आदिवासी विकास.

शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक टीएसपी-१०८७/प. क्र. १९/का. ३, दिनांक २९ जुलै १९८७ चे परिशिष्ट "अ" "ब" व "क"

परिशिष्ट–"अ"

आदिवासी कल्याण व विकास क्षेत्रातील आदिवासी सेवकांना/आदिवासी स्वयंसेवी संस्थांना राज्य पुरस्कार देण्याबाबतचे मान्य नियम (एकत्रित).

(१) संक्षिप्त नाव व्याप्ती––

या नियमांना आदिवासी सेवकांना/आदिवासी स्वयंसेवी संस्थांना राज्य पुरस्कार देण्याबाबतचे नियम म्हटले जाईल.

"आदिवासी कल्याण व आदिवासी विकास" या क्षेत्रात नेत्रदीपक कामगिरी करणाऱ्या समाजसेवकांना व सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांना हा पुरस्कार प्राप्त होईल. (यात यापुढे त्यास पुरस्कार म्हणून संबोधले आहे) हे नियम आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात तसेच उपयोजना क्षेत्राबाहेरील क्षेत्रासही लागू होतील.

(२) उद्दिष्ट––

आदिवासी कल्याण व आदिवासी विकास ह्या क्षेत्रातील विकास कार्यालयात उत्तेजन देणे आणि या क्षेत्रात नेत्रदीपक काम करणाऱ्या समाजसेवकांच्या आणि सामाजिक स्वयंसेवी संस्थांच्या सेवेचा व कार्याचा गौरव करणे हे या पुरस्काराचे उद्दिष्ट आहे.

(३) सामाजिक कार्य––

हे नेत्रदीपक कार्य आदिवासी शिक्षण, आरोग्य, शेती, वन, वनीकरण, पर्यावरण, सहकार, कुटीर उद्योग, संस्कृती, संवर्धन, साहित्य, कला, वाङमय, अन्याय निर्मूलन, रूढी, अंधश्रद्धा निर्मूलन, जनजागरण इत्यादी क्षेत्रातील असावे.

(४) पुरस्कार––

पुरस्कारात पुढील गोष्टींचा समावेश असेल :––

(अ) आदिवासी सेवकांसाठी––

(१) शासनाने रीतसर मान्यता दिलेले सन्मानपत्र.

(२) रुपये ३,००१ (रु. तीन हजार एक फक्त) रुपयांचा रोख पुरस्कार.

(३) आदिवासी सेवक व त्याची पत्नी अथवा पती यांना शाल, श्रीफळ व दोन मौलिक ग्रंथ.

(ब) आदिवासी सेवा संस्थांसाठी––

(१) शासनाने रीतसर मान्यता दिलेले सन्मानपत्र.

(२) शील्ड––ज्यावर संस्थेचे नाव व कार्याचा थोडक्यात समावेश असेल.

(३) रुपये १०,००१ (रु. दहा हजार एक फक्त) रुपयांचा रोख पुरस्कार.

(४) शाल, श्रीफळ व दोन मौलिक ग्रंथ.

(५) पात्रता––

आदिवासी सेवक पुरस्कार––

१. "आदिवासी कल्याण व आदिवासी विकास" या क्षेत्रात नेत्रदीपक कामगिरी करणाऱ्या समाजसेवकांनाच हा पुरस्कार दिला जाईल.

२. आदिवासी कल्याण व आदिवासी विकास या क्षेत्रात त्यांनी कमीत कमी १० वर्षे कार्य व सेवा केलेली असावी.

३. पुरस्कार मिळणाऱ्या समाजसेवकाचे पुरस्कार दिला जाण्याचेवेळी ४५ वर्षांपेक्षा जास्त वय असावे. एखाद्या अपवादात्मक प्रकरणात वयाची अट शिथिल केली जाऊ शकेल.

४. स्वतःच्या आयुष्यात एकापेक्षा जास्त वेळा पुरस्कार मिळण्यास कोणतीही व्यक्ती पात्र ठरणार नाही.

५. जात, धर्म, पंथ, लिंग, क्षेत्र इत्यादींचा विचार न करता फक्त आदिवासी कल्याण व आदिवासी विकास या क्षेत्रातील कामाच्या शर्तींच्या अधीन राहून हा पुरस्कार दिला जाईल.

६. पुरस्कार मिळविणारी व्यक्ती ही पुरस्कार वर्षात आमदार, खासदार, जिल्हा परिषद अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, पंचायत समिती सभापती किंवा कोणत्याही शासकीय अधिकारपदावर नसावी.

७. खास बाब म्हणून समिती अशा व्यक्तीचा विचार करू शकते. परंतु सदर व्यक्तीचे कार्य वादातीत व उच्च दर्जाचे असावे. त्यासाठी समिती फक्त शिफारस करील. अंतिम निर्णय शासनाकडून घेतला जाईल.

आदिवासी सेवा संस्था पुरस्कार—

१. आदिवासी क्षेत्रात आदिवासींच्या उन्नतीसाठी शिक्षण, आरोग्य, शेती, सहकार, वन-वनीकरण, पर्यावरण, कुटीर उद्योग, संस्कृति-संवर्धन, कला, साहित्य, वाङ्‌मय, अन्यायनिर्मूलन, अंधश्रद्धा, रूढिनिर्मूलन, जनजागरण इत्यादी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या सामाजिक संस्थांना हा पुरस्कार दिला जाईल.

२. स्वयंसेवी संस्था, पब्लिक ट्रस्ट ॲक्ट, १९५०व/वा सोसायटीज रजिस्ट्रेशन ॲक्ट अनुसार पंजीबद्ध असावी.

३. स्वयंसेवी संस्थेचे वरील क्रमांक १ मध्ये दर्शविलेले आदिवासी क्षेत्रातील सेवा व कार्य १० वर्षाहून अधिक असावे. विशेष मौलिक व भरीव काम करणाऱ्या संस्थांच्या बाबतीत अट अपवाद म्हणून करण्यात येईल.

४. स्वयंसेवी संस्था राजकारणापासून अलिप्त असावी. तसेच तिचे कार्य व सेवा ही पक्षातीत व राजकारणापासून स्वतंत्र व अलिप्त असावी.

५. जात, धर्म, पंथ, क्षेत्र इत्यादींचा विचार न करता फक्त आदिवासी सेवा आणि आदिवासी विकास या क्षेत्रातील कामाचा विचार करूनच हा पुरस्कार स्वयंसेवी संस्थांना दिला जावा.

(६) पुरस्कारांची संख्या—

(अ) आदिवासी सेवक—
एकूण दहा (१०) पुरस्कार देण्यात येतील.

(ब) आदिवासी सेवा संस्था संख्या—
एकूण पाच (५) पुरस्कार देण्यात येतील.

(७) प्रस्ताव शिफारस करण्याची पद्धत—

१. विहित नमुन्यात माहितीचे फॉर्म संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ह्यांच्या नावे लिहिलेले असावेत व संबंधित प्राधिकाऱ्याने रीतसर शिफारस केलेले अर्ज एकतर अतिरिक्त आयुक्त, आदिवासी विकास, जिल्हाधिकारी जिल्हा प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाधिकारी, संबंधित जिल्ह्याचे आदिवासी विकास अधिकारी यांच्यामार्फत पाठविले पाहिजेत.

आदिवासी सेवक पुरस्कारासाठी—

१. शिफारस करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी आपल्या शिफारस पत्रासोबत खालील कागदपत्रे संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ह्यांचेकडे पाठविली पाहिजेत :—

(अ) शिफारस केलेल्या व्यक्तींची संपूर्ण वैयक्तिक माहिती.

(ब) कोणताही गैरव्यवहार केला नसल्याचे प्रमाणपत्र.

(क) शिफारस केलेल्या व्यक्तीविरुद्ध गैरवर्तणुकीबद्दल खटला भरलेला नसल्याचे किंवा तिच्यावरील गैरवर्तणुकीचा किंवा सार्वजनिक निधीचा अफरातफर केल्याचा आरोप शाबीत झाला नसल्याचे प्रमाणपत्र.

(ड) व्यक्तीने साध्य केलेली विशेष मजल व नेत्रदीपक कामगिरी.

(इ) संबंधित व्यक्तीचा पासपोर्ट आकाराचा फोटो (३ प्रती.)

(फ) संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे किंवा शासन यांचेकडे आलेल्या वैयक्तिक अर्जाचा विचार केला जाणार नाही.

(ग) अपूर्ण शिफारशी विचारात घेतल्या जाणार नाहीत.

(ह) संबंधित अधिकाऱ्याने शिफारस केली नसेल तर संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, स्वतःच सरकारकडे पाच लायक व्यक्तींची शिफारस करू शकेल.

आदिवासी सेवा संस्था पुरस्कारासाठी—

शिफारस करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी आपल्या शिफारसपत्रासोबत खालील कागदपत्रे संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांचेकडे पाठविली पाहिजेत :—

(अ) संस्था पब्लिक ट्रस्ट ॲक्ट व/वा सोसायटीज रजिस्ट्रेशन ॲक्ट, १८६० खाली पंजीबद्ध असल्याचे प्रमाणपत्र.

(ब) संस्थेचे कार्य पक्षातीत व राजकारणापासून अलिप्त असल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र.

(क) संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारात कोणतीही गैरव्यवस्था नसल्याबद्दलचे प्रमाणपत्र.

(ड) संस्थेच्या कार्यासंबंधी थोडक्यात माहिती व संस्था आदिवासी कल्याण व विकास या क्षेत्रात कोणते भरीव कार्य करते व आतापर्यंत संस्थेने त्यांचे उद्दिष्ट कितपत साध्य केले आहे यासंबंधीचा अहवाल.

(इ) संस्थेच्या घटनेची प्रमाणित प्रत व मागील ५ वर्षांचे वार्षिक अहवाल.

(८) आलेल्या शिफारशींची छाननी--

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे हे आदिवासी सेवक पुरस्कारासाठी व आदिवासी सेवा संस्था पुरस्कारासाठी आलेल्या सर्व प्रस्तावांची छाननी करतील व शिफारस होऊन आलेल्या पुस्तिकेच्या स्वरूपात शासनाकडे विचारार्थ सादर करतील.

(९) पुरस्कार शिफारस करणारे प्राधिकरण--

संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था स्वीकारून संकलित केलेले प्रस्ताव व शिफारशी या प्रयोजनासाठी नियुक्त केलेल्या समितीस सादर केल्या जातील.

(१०) शासनाची मान्यता--

१. समिती सर्व प्रस्ताव तपासून त्यावर विचार करील व आदिवासी सेवक व आदिवासी स्वयंसेवी संस्था निवडीसंबंधीच्या आपल्या शिफारशी शासनाच्या आदिवासी विकास विभागाकडे मान्यतेसाठी पाठवील. शासनाची मान्यता मिळाल्यानंतर पुरस्कार शासकीय निर्णयाद्वारे व **राजपत्रातून** जाहीर केले जातील.

२. शासनाची मान्यता ही अंतिम असेल व त्याविरुद्ध कोणाकडेही अपिल करता येणार नाही.

३. एखाद्या व्यक्तीला दिलेला आदिवासी सेवक पुरस्कार वा एखाद्या संस्थेला दिलेला आदिवासी सेवा संस्था पुरस्कार कोणत्याही वेळी, कोणतेही कारण न दाखविता रद्द करण्याचा अधिकार शासन राखून ठेवत आहे. त्यानंतर पुरस्कार स्वीकारलेल्या व्यक्तीने तो पुरस्कार संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांना परत केला पाहिजे.

(११) पुरस्कार प्रदान--

१. शासनाने ठरविलेल्या स्थळी एखाद्या खास जाहीर शासकीय समारंभात हा पुरस्कार एखाद्या मान्यवर व्यक्तीच्या हस्ते (उदा. राज्यपाल, केंद्रीय मंत्री, मुख्य मंत्री, मंत्री इ.) दिला जाईल. पुरस्कार मिळालेल्या व्यक्तीला हा पुरस्कार व्यक्तिशः दिला जाईल व संस्थेतर्फे हा पुरस्कार अध्यक्ष, उपाध्यक्ष अथवा संस्थेने प्राधिकृत केलेल्या व्यक्तीला देण्यात येईल.

(१२) समारंभाचा दिवस--

शासनाने ठरविलेल्या दिनांक २९ नोव्हेंबर रोजी आदिवासींचे आद्यसेवक पूज्य ठक्करबाप्पा यांच्या जन्मदिनाचे शुभदिनी प्रतिवर्षी साजरा केला जाईल. तो पूज्य **ठक्करबाप्पा दिन** म्हणून पाळला जाईल.

(१३) खर्च--

पुरस्कार देण्याच्या समारंभासाठी होणारा खर्च, निवड समितीच्या बैठकींना हजर असणाऱ्या बिगर शासकीय सदस्यांची प्रवास भत्ता बिले व इतर अकल्पित खर्च इ. आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून सोबत जोडलेल्या खर्चाच्या प्रमाणपद्धतीनुसार या प्रयोजनासाठी संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे ह्यांचे नियंत्रणाखाली दिलेल्या अनुदानातून भागविण्यात येईल. शासनाने दिलेल्या तरतुदींची प्रमाणबद्धता प्रसंगानुरूप व आवश्यकतेनुसार ठरविण्याचे अधिकार, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांना राहतील.

परिशिष्ट " ब "

आदिवासी क्षेत्रात आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक उन्नतीसाठी कार्य करणाऱ्या सामाजिक संस्थांना "आदिवासी सेवा राज्य पुरस्कार" देण्याबाबतची मान्य नियमावली.

(१) आदिवासी क्षेत्रात आदिवासींची सेवा, विकास कार्य, उन्नती व जनजागृतीसाठी कार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था ह्या पुरस्कारासाठी पात्र राहतील.

(२) संस्था पब्लिक ट्रस्ट ॲक्ट, १९५० व/वा सोसायटीज रजिस्ट्रेशन ॲक्ट, १८६० अनुसार पंजीबद्ध असणे आवश्यक आहे.

(३) संस्थेचे कार्य राजकारणापासून अलिप्त असावे. तसेच संस्था देखील पक्षातीत व राजकारणापासून अलिप्त असावी. संस्थेची आदिवासी क्षेत्रातील सेवा व कार्य १० वर्षांहून अधिक काळ असावे. सेवा व कार्याचा कालावधी संस्थेच्या कार्याचा व सेवेचा दर्जा लक्षात घेऊन अपवादात्मक परिस्थितीत कमी करण्याचे अधिकार निवड मंडळास राहतील.

(४) संस्थेने आदिवासी सेवा पुरस्कार मिळण्यासाठी आपला निर्धारित नमुन्यातील प्रस्ताव (२ प्रतीत) जिल्हाधिकारी, ग्रामीण विकास प्रकल्पाधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी, आदिवासी विकास अधिकारी यापैकी कोणाचेही मार्फत संचालक, आदिवासी, संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांना दरवर्षी निर्धारित करील त्या तारखेपूर्वी सादर करावे लागतील.

(५) प्रस्तावासोबत संबंधित संस्थेने संस्था स्थापन झाल्यापासून केलेल्या कार्याचा आढावा, संस्था चालवीत असलेल्या अधीनस्त संस्थांची माहिती, सध्या चालू असलेले कार्य व पुढे घ्यावयाच्या विविध योजना यांबद्दलची सविस्तर माहिती सादर करणे आवश्यक आहे.

(६) प्रस्तावासोबत संस्थेच्या घटनेची प्रत व मागील वर्षाचे वार्षिक अहवाल जोडणे आवश्यक आहे. संस्थेला मिळालेल्या अनुदानाची, आर्थिक मदतीची व संस्थेने स्वयंस्फूर्तीने उभ्या केलेल्या आर्थिक तरतुदींचीही माहिती देणे जरुरीचे आहे.

(७) आदिवासी क्षेत्रात आदिवासींच्यासाठी शिक्षण, आरोग्य, शेती, सहकार, वन, वनीकरण, पर्यावरण, कुटीर उद्योग, संस्कृति संवर्धन, अंधश्रद्धानिर्मूलन, जनजागरण, अन्यायनिर्मूलन, कला, साहित्य, वाङमय इत्यादी क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या वरील अट क्रमांक दोन, तीन व चार अनुसार पात्रता धारण करणाऱ्या सामाजिक संस्था ह्या पुरस्काराकरता योग्य समजण्यात येतील.

(८) प्रस्ताव सादर केलेल्या सामाजिक संस्थेचे निरीक्षण करण्याचा तसेच त्यांनी केलेल्या कार्याचा प्रत्यक्ष आढावा घेण्याचा अधिकार आदिवासी विकास विभागाला राहील.

(९) सामाजिक संस्थांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा गैरव्यवहार वा आर्थिक दुर्व्यवहार झालेला नसावा.

(१०) प्राप्त झालेल्या प्रस्तावातून शासनाने नियुक्त केलेली समिती दरवर्षी ५ सामाजिक संस्थांची निवड करण्याची शिफारस शासनास करील.

(११) राज्य पुरस्कार एका संस्थेस एकदाच देण्यात येईल.

(१२) निवड समितीच्या शिफारशीनुसार शासन अशा संस्थांची निवड करून पुरस्कार जाहीर करील.

(१३) पुरस्कारात पुढील गोष्टींचा समावेश असेल :—

(अ) शासनमान्य व पुरस्कृत प्रमाणपत्र व शील्ड.

(ब) १०,००१ (रुपये दहा हजार एक) रुपयांचा रोख पुरस्कार.

(क) एक अगर दोन मौलिक ग्रंथ.

(१४) संकीर्ण—

रोख पुरस्काराची रक्कम ही संस्थेने चालविलेल्या सेवा कार्यासाठी खर्च करावी अशी शासनाची अपेक्षा राहील.

परिशिष्ट "क"

आदिवासी सेवकांना व आदिवासी सेवा संस्थांना राज्य पुरस्कार देण्याच्या समारंभासाठी करावयाच्या खर्चाची मान्य प्रमाणपद्धती.

बाबी—

१. पुरस्कार विजेत्यास रोख बक्षीस ..	(१) प्रत्येक पुरस्कार विजेत्यास आदिवासी सेवकास रु. ३,००१ रोख. (रु. तीन हजार एक फक्त). (२) प्रत्येक पुरस्कार विजेत्या आदिवासी सेवा संस्थेस रु. १०,००१ रोख. (रु. दहा हजार एक फक्त).
२. पुरस्कार विजेत्यास प्रवासभत्ता ..	(१) आदिवासी सेवक पुरस्कार व्यक्तीच्या निवासस्थानापासून समारंभाच्या स्थळापर्यंतचे रेल्वेचे पहिल्या वर्गाचे जाण्यायेण्याचे भाडे किंवा बस टॅक्सीचे प्रत्यक्ष भाडे पुरस्कारविजेत्या व त्यांची पत्नी अथवा पती असे दोघेजण वरील-प्रमाणे प्रवासभत्त्यास पात्र असतील. (२) आदिवासी स्वयंसेवी संस्था पुरस्कार प्राप्त करणाऱ्या संस्थेचे अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष वा संस्थेने प्राधिकृत केलेल्या व्यक्तीला संस्थेच्या ठिकाणापासून समारंभाच्या स्थळापर्यंतचे रेल्वेचे पहिल्या वर्गाचे जाण्यायेण्याचे भाडे किंवा एस. टी. बसचे भाडे.
३. इतर सेवा व सुविधा	(१) आदिवासी सेवक पुरस्कार विजेत्यास त्यांच्या पत्नीसह अथवा पतीसह शासनाने पुरस्कार प्रदानासाठी ठरविलेल्या गावी जास्तीत जास्त ३ दिवसांपर्यंत शासनाचे पाहुणे म्हणून समजले जाईल व त्यांचा प्रवास स्थानिक वाहतूक, निवास, भोजन इत्यादी सर्व खर्च शासनाद्वारे केला जाईल. शासनाने विहित केलेल्या श्रेणीनुसार पुरस्कार मिळविणारा त्यांच्या पत्नीसह/पतीसह राज्यस्तरीय समितीच्या बिगर शासकीय सदस्यांना अनुज्ञेय असलेला प्रवास भत्ता/सवलती इ. मिळण्यास पात्र समजण्यात यावा.

		(२) आदिवासी स्वयंसेवी संस्था पुरस्कार मिळविणाऱ्या संस्थेतर्फे त्या संस्थेचे अध्यक्ष वा उपाध्यक्ष वा संस्थेतर्फे प्राधिकृत केलेल्या व्यक्तीस, पुरस्कार ठरविलेल्या गावी जास्तीत जास्त ३ दिवसांपर्यंत शासनाचे पाहुणे म्हणून समजले जाईल आणि त्यांचा प्रवास स्थानिक वाहतूक, भोजन इ. सर्व खर्च शासनाद्वारे केला जाईल. शासनाचे विहित केलेल्या श्रेणीनुसार पुरस्कारासाठी येणारी व्यक्ती राज्यस्तरीय समितीच्या बिगर शासकीय सदस्यांना अनुज्ञेय असलेला प्रवासभत्ता/सवलती मिळण्यास पात्र समजण्यात येईल.
४	प्रमाणपत्र व त्यासोबत भेटवस्तू	(१) आदिवासी सेवक पुरस्कार मिळविलेल्या व्यक्तीस सन्मानपत्र, शाल व श्रीफळ व दोन उपयुक्त ग्रंथ देण्यात येतील व पुरस्कार विजेत्याच्या पत्नीस किंवा पतीस एक शाल व श्रीफळ, दोन ग्रंथ दिले जातील. (२) आदिवासी स्वयंसेवी संस्था पुरस्कार मिळविलेल्या संस्थेतर्फे पुरस्कार स्वीकारणाऱ्या व्यक्तीस प्रमाणपत्र व शील्ड, शाल, श्रीफळ व दोन ग्रंथ दिले जातील.
५	इतर संकीर्ण व अकल्पित खर्च	लघु पुस्तके, आमंत्रण पत्रिका यांच्या छपाईचा खर्च, हार, गुच्छ, फर्निचर, भाडे, हॉलचे भाडे, निवास भाडे, वाहतूक खर्च, तबके, छायाचित्रे, हॉल डेकोरेशन, अल्पोपहार, संकीर्ण खर्च उदाहरणार्थ आदिवासी सेवक व त्यांच्या पत्नी/पतीला टॉवेल साबण इत्यादी खर्च वाजवी प्रमाणात केले जातील.
६	निवड समितीच्या सभांना हजर राहणाऱ्या आमदारांसह इतर बिगर शासकीय सदस्यांना प्रवासभत्ता.	राज्यस्तरीय समितीच्या बैठकीला हजर राहणाऱ्या बिगर शासकीय सदस्यासांठी शासनाने विहित केलेल्या प्रमाणानुसार.

टीप—(अ) प्रमाणपत्रे, लघुपुस्तके, आमंत्रणपत्रिका यांची छपाई शासकीय मुद्रणालयातून करून घ्यावी. संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे हे आहरण व संवितरण अधिकारी असतील आणि या प्रयोजनासाठी विहित केलेल्या प्रमाण पद्धतीनुसार समारंभासाठी होणारा खर्च मंजूर करण्याची रक्कम काढण्याचा व खर्च करण्याचा प्राधिकार त्यांना देण्यात यावा.

(ब) मंत्रालयातील आदिवासी विकास विभागाकडे या योजनेसाठी अर्थसंकल्पात दरवर्षी तरतूद केली गेल्याची खात्री करून घेण्याची दक्षता संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे हे आपला प्रस्ताव शासनाकडे वेळेवर आदिवासी विकास विभागाकडे पाठवून घेतील.

(क) आदिवासी विकास विभागाचे सचिव व आदिवासी विकास आयुक्त हे प्रयोजनासाठी नियंत्रण अधिकारी असतील.

शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक टीएसपी-१०८७/सीआर-१९/का. ३, दिनांक २९ जुलै १९८७ चे

जोडपत्र " ब "

आदिवासी सेवक पुरस्कार व आदिवासी सेवा संस्था पुरस्कार यासाठी करावयाच्या अंदाजित खर्चाची मान्य नियमावली.

		रुपये
१	आदिवासी सेवकांना रोख पुरस्कार रु. ३,००१ याप्रमाणे १० व्यक्तींना	३०,०१०.००
२	आदिवासी स्वयंसेवी संस्थांना रोख पुरस्कार प्रत्येकी १०,००१ प्रमाणे ५ संस्थांना	५०,००५.००
३	१० आदिवासी व त्यांची पत्नी अथवा पती यांना शाली (१ शाल प्रत्येकी रु. ३०० पर्यंत स्टील/सनक्षाईका ट्रे सह)	६,०००.००
४	पुरस्कार प्राप्त ५ आदिवासी स्वयंसेवी संस्थांना शील्ड (प्रत्येकी ५०० रुपयांपर्यंत)	२,५००.००
५	आदिवासी जीवनावरील दोन पुस्तके (आदिवासी सेवक व आदिवासी सेवा संस्था यांना प्रत्येकी १०० रु. पर्यंत) ..	१,५००.००
६	नारळ, हार, गुच्छ, इत्यादी	२,५००.००
७	आदिवासी सेवक व आदिवासी स्वयंसेवी संस्थांच्या प्रतिनिधींना द्यावयाचा प्रवास भत्ता	१३,०००.००
८	पुस्तिका, छपाई, प्रमाणपत्रे, निमंत्रणपत्रिका, लघु पुस्तिका, पोस्टर्स, बॅनर्स व इतर प्रसिद्धी खर्च	१०,०००.००
९	हॉल भाडे, स्टेज डेकोरेशन, हॉल डेकोरेशन, सोफे, खुर्च्या, माईक, कर्णे, लाईट इत्यादी	१६,०००.००
१०	आदिवासी सेवक व आदिवासी स्वयंसेवी संस्था पुरस्कारप्राप्त व्यक्तींचे तीन दिवसांचे भोजन, चहापाणी, औषधे व संलग्न खर्च इत्यादी.	६,०००.००
११	आदिवासी सेवक व आदिवासी स्वयंसेवी संस्था ह्यांचे सन्मानार्थ शासकीय भोजन समारंभाचे आयोजन (३०० व्यक्तींसाठी शाकाहारी/मांसाहारी).	१५,०००.००
१२	लक्झरी बस भाडे ३ दिवसांकरिता, सरकारी वाहनांना पेट्रोल, पाहुण्यांसाठी हार-तुरे, रेस्ट हाऊस भाडे, प्रेक्षणीय स्थळांना भेटी इत्यादी खर्च.	१०,०००.००
१३	संकीर्ण खर्च–आदिवासी सेवकांना टॉवेल, साबण, तेल, कंगवा, टूथपेस्ट, औषधे इत्यादी व इतर किरकोळ खर्च ..	३,०००.००
१४	निवड समितीवर काम करणाऱ्या सदस्यांना प्रवास भत्ता	२,०००.००
	एकूण ..	१,६२,०००.००

स्वेच्छा संस्थांना चालू वित्तीय वर्षात अनुदानित तत्त्वावर अनुसूचित जमातीकरिता अनुदानित आश्रमशाळा चालविण्यास अनुमती देण्याबाबत.

महाराष्ट्र शासन

आदिवासी विकास विभाग

शासन निर्णय क्र. व्हीएएस-१०८५/९६१५/(७१)/का. ११, मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२.

दिनांक २२ डिसेंबर १९८६

शासन निर्णय

वाचा.— (१) शासन निर्णय, शिक्षण विभाग क्रमांक बीसीएच-१६५३-जे, दिनांक २२ डिसेंबर १९५३.

(२) शासन निर्णय, शिक्षण विभाग क्रमांक बीसीएच-१६५४/जे, दिनांक ९ फेब्रुवारी १९५४.

(३) शासन निर्णय, शिक्षण विभाग क्रमांक बीसीएच-२५५७/एन/६१६३८, दिनांक २२ ऑगस्ट १९५८.

(४) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक एएससी-२५७७/३११३९/१५, दिनांक २० ऑगस्ट १९७९ व समक्रमांकाचे शुद्धीपत्र, दिनांक ११ एप्रिल १९८०.

(५) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक एएससी-२५८०/५०००९/का. १५, दिनांक १८ ऑक्टोबर १९८०.

(६) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक व्हीएएस-१०७९/२२३७९/डे-१५, दिनांक २ मार्च १९८१.

(७) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक एएससी-१०८१/४५१२२/का. १५, दिनांक २ जून १९८१.

(८) शासन निर्णय, समाजकल्याण व क्रीडा विभाग क्रमांक व्हीएएस-१०८२/४२८८५/का. २३, दिनांक २४ मार्च १९८२.

(९) शासन निर्णय, समाजकल्याण, क्रीडा विभाग क्रमाक व्हीएएस-१०८१/डी, दिनांक २४ मे १९८२.

(१०) शासन निर्णय, समाजकल्याण, क्रीडा विभाग, क्रमांक व्हीएएस-१५८१/६२०६७/का. २३, दिनांक २० डिसेंबर १९८२

(११) शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग व्हीएएस-१०८४/अ. सं. १२१/के. नं. २८१/का. १३, दिनांक १६ जानेवारी १९८५.

(१२) संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, यांचे पत्र क्रमांक अ.शा.प.क्र. संआवि/स्वयं अ आशा/चाल/परवा/का. २/४८८४ दिनांक ३ ऑक्टोबर १९८६ व संआवि/स्वयं अआशा/प्रस्ताव/का. २/८६–८७, ६३७५, दिनांक २५ नोव्हेंबर १९८६.

प्रस्तावना.—सन १९५४–५५ पासून स्वेच्छा संस्थामार्फत अनुदानित तत्त्वावर आश्रमशाळा चालविण्याची योजना कार्यरत आहे. तथापि, सन १९७२ सालापासून शासनाने आदिवासींकरिता नवीन आश्रमशाळा उघडण्याचे सुरू केलेले आहे. तेव्हापासून स्वेच्छा संस्थांना अनुदानित तत्त्वावर आदिवासींसाठी आश्रमशाळा चालविण्यास परवानगी देण्यात आलेली नव्हती. शासनाने आता असा निर्णय घेतला आहे की, अनुदानित तत्त्वावर जेथे अत्यंत आवश्यक आहे अशा ठिकाणी व ज्या ठिकाणी शासनातर्फे आश्रमशाळा उघडण्यास काही अडचणी आहेत अशा ठिकाणी स्वेच्छा संस्थांना अनुदानित तत्त्वावर आश्रमशाळा चालविण्याची परवानगी देण्यात यावी.

शासन निर्णय.—महाराष्ट्र (चौथी पुरवणी) विनियोजन अधिनियम, १९८६ (सन १९८६) चे महाराष्ट्र अधिनियम क्र. ४० आता पारित झाला असल्यामुळे शासन आता स्वेच्छा संस्थांना आदिवासींकरिता अनुदानित तत्त्वावर आश्रमशाळा चालविण्याच्या योजनेस मंजुरी देत असून त्याकरिता रु. १.४० लक्ष इतक्या खर्चास देखील मंजुरी देत आहे.

२. प्रस्तावनेत नमूद केलेल्या शासन निर्णयाच्या अनुषंगाने चालू वर्षात परिशिष्ट "अ" मध्ये दर्शविलेल्या सात स्वयंस्फूर्त संस्थामार्फत त्यांच्या नावासमोर दर्शविलेल्या तालुक्यात त्या संस्थांना खालील परिच्छेदात नमूद केलेल्या नियम व शर्तीच्या अधीन राहून अनुदानित तत्त्वावर अनुसूचित जमातीकरिता आश्रमशाळा चालविण्यास शासन मंजुरी देत आहे.

३. संचालक, आदिवासी विकास यांनी प्रस्तावित तालुक्यात गावांची निवड करताना त्या गावातील ज्या गावी आश्रमशाळा काढण्याची अत्यंत निकड आहे व ज्या ठिकाणी शासन आश्रमशाळा काढण्यास असमर्थ आहे अशाच गावांची निवड परिशिष्ट "अ" मध्ये दर्शविलेल्या संबंधित संस्थांशी परामर्श करून करावी व ती निवड केल्याचे शासनास कळवावे, म्हणजे त्या गावात अनुसूचित जमातीकरिता अनुदानित तत्त्वावर आश्रमशाळा चालविण्यास त्या संस्थांना मंजुरी देण्याबाबतचे आदेश निर्गमित करण्यात येईल. चालू वर्षी परिशिष्ट "अ" मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे एकूण ७ आश्रमशाळा अनुदानित तत्त्वावर अनुसूचित जमातीकरिता सुरू करण्यास परवानगी देण्यात येत आहे.

४. या आश्रमशाळांना शासन निर्णय, शिक्षण विभाग क्रमांक बीसीएच-१६५३/जे, दिनांक २२ डिसेंबर १९५३ मध्ये नमूद केलेल्या नियम/शर्ती व त्यामध्ये त्यानंतर केलेल्या वेळोवेळीच्या सुधारणासहित बंधनकारक असतील. या संस्थांना आश्रमशाळांच्या मान्य बाबीवरील आवर्ती व अनावर्ती खर्चावर शासन ९५ टक्के अनुदान देईल. शासनाकडून अनुदानासाठी पात्र धरण्यात येणाऱ्या आश्रमशाळांच्या खर्चाच्या मान्य बाबी व त्या बाबीवर अनुदानासाठी पात्र धरण्यात येणारा जास्तीचा खर्च मर्यादा याची माहिती सोबतच्या परिशिष्ट "ब" मध्ये दिली आहे.

५. परिशिष्ट "ब" मध्ये नमूद केलेल्या बाबीव्यतिरिक्त वरील बाबींवर केलेला खर्च तसेच मान्य बाबींवर दिलेला खर्च, मर्यादे-बाहेर अधिक केलेला खर्च हा शासनाकडून मिळणाऱ्या अनुदानासाठी पात्र धरण्यात येणार नाही. याची स्पष्ट जाणीव या स्वयंस्फूर्त संस्थांना वेळीच करून देण्यात यावी.

६. शासन निर्णय, शिक्षण विभाग, क्रमांक बीसीएच-१६५४/जे, दिनांक ९ फेब्रुवारी १९५४ आणि शासन पत्र शिक्षण विभाग, क्रमांक बीसीएच-२५५७/एन/६१६३८, दिनांक २२ ऑगस्ट १९५८ यामध्ये नमूद केलेल्या अटींवर या स्वयंस्फूर्त संस्थांना आपल्या आश्रम-शाळा ताबडतोब सुरू करता येणे शक्य व्हावे याकरिता शाळेसाठी जागा मिळविणे तसेच आश्रमशाळेसाठी लागणाऱ्या प्राथमिक साहित्य खरेदीसाठी, इत्यादीकरिता प्रत्येक आश्रमशाळेकरिता रु. २०,००० (अक्षरी रुपये वीस हजार फक्त) प्रमाणे अगाऊ अनावर्ती तदर्थ अनुदान म्हणून या संस्थांना तात्काळ देण्यात यावेत. आगाऊ अनुदान म्हणून देण्यात आलेले हे अनुदान नंतर या संस्थांना आश्रमशाळा खर्चावर नियमानुसार जे अनुदान अनुज्ञेय होईल त्यामधून समयोजित (Adjustment) करून घेण्यात येईल.

७. सदरहू एकूण रु. १,४०,००० (एक लाख चाळीस हजार फक्त) ही तरतूद संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांच्या अधीनस्त ठेवण्यात येत असून, संचालक, आदिवासी विकास, महाराष्ट्र राज्य, नासिक, यांना याबाबत आहरण व संवितरण अधिकारी (Drawing and Disbursing Officer) म्हणून घोषित करण्यात येत आहे. त्यांनी याकरिता लागणारी आवश्यक ती रक्कम काढून घेऊन त्याचे वाटप सदर आश्रमशाळांना चालू आर्थिक वर्षात करावे.

८. परिशिष्ट "अ" मध्ये दर्शविलेल्या १ ते ७ अनुक्रमांकावरील आश्रमशाळांना देण्यात येणाऱ्या आगाऊ अनुदानाचा खर्च "२८८–सामाजिक सुरक्षा व कल्याण–पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना–जनजाती क्षेत्र उपयोजना (सी)–अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीयांचे कल्याण–(दोन) जनजाती क्षेत्र कार्यक्रम (एक) (७)–आश्रमशाळा सुरू करणे व त्यांचे परिरक्षण यासाठी स्वेच्छा संस्थांना सहाय्यक अनुदान ए–राज्य योजना (२८८०२३९) मागणी क्रमांक –२००" या लेखाशीर्षाखाली खर्ची टाकावा व त्या लेखा-शीर्षाखाली केलेल्या मंजूर अनुदानातून भागविण्यात यावा.

१०. हा शासन निर्णय वित्त विभागाच्या संमतीने त्यांचा अनौपचारिक संदर्भ क्र. ५६६१/वीस, दिनांक ५ नोव्हेंबर १९८६ नुसार दिलेल्या संमतीनुसार निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांचे आदेशानुसार व नावाने,

(र. ना. गाडगे,)
अवर सचिव.

परिशिष्ट "अ"

(शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग, क्रमांक-व्हीएएस-१०८५/
९६१५/(७१)/का-११, दिनांक २२ डिसेंबर १९८६).

सन १९८६-८७ या आर्थिक वर्षी अनुसूचित जमातीकरिता स्वयंस्फूर्त संस्थांना मंजूर करण्यात आलेल्या आश्रमशाळांची यादी.

अनुक्रमांक	आश्रमशाळा मंजूर झालेल्या संस्थेचे नाव व पत्ता	आश्रमशाळा सुरू करण्याचे ठिकाण	तालुका	जिल्हा
(१)	(२)	(३)	(४)	(५)
(१)	आदिवासी सेवा समिती, नाशिक	**	सुरगाणे	नाशिक
(२)	आदिवासी सातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळ, धडगाव, जि. धुळे. ..	**	अक्राणी	धुळे
(३)	श्री. गाडगे महाराज मिशन, मुंबई-४	**	डहाणू	ठाणे
(४)	महारोगी सेवा समिती वरोरा, जि. चंद्रपूर	हेमलकसा	एटापल्ली	गडचिरोली
(५)	धर्मराव शिक्षण मंडळ अहेरी, जि. गडचिरोली	**	अहेरी	गडचिरोली
(६)	धनाजी नाना चौधरी आदिवासी सेवा मंडळ, सत्रसेन, ता. चोपडा, जि. जळगाव.	**	चोपडा	जळगाव
(७)	अखिल भारतीय श्री. गुरुदेव सेवामंडळ, गुरुकुंज आश्रम, जि. अमरावती.	**	घाटंजी	यवतमाळ

टीप (**) :—ही नावे संचालकांनी संदरहू संस्थांशी विचार-विनिमय करून परिच्छेद-३ मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे निवडावी व त्याप्रमाणे शासनास कळवावे.

परिशिष्ट "ब"

[शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्रमांक व्हीएएस-१०८५/९६१५/(७१)/का-११, दिनांक २२ डिसेंबर १९८६]

शाळा विभाग:—**आश्रमशाळा मान्य खर्चाच्या बाबी.**

अनुदानासाठी धरण्यात येणारा १२ महिन्यांचा जास्तीत जास्त खर्च.

आवर्ती—

(१) शासन निर्णय, समाजकल्याण, सांस्कृतिक कार्य क्रीडा, व पर्यटन विभाग क्रमांक एएसी-२५७७/३११३९/१५, दिनांक २० ऑगस्ट १९७९ अन्वये मंजूर केलेल्या वेतनश्रेणी-नुसार शिक्षकांचा पगार प्रशिक्षित शिक्षक (एचएससी) वेतनश्रेणी रुपये २९०—५४० (१०० टक्के).	रु. ३४८० उच्चतम शैक्षणिक पात्रता असणाऱ्या शिक्षकांच्या पगारावर मंजूर वेतनश्रेणीतील वेतन अनुदानात ग्राह्य धरण्यात यावे.
(२) शिक्षकांना देण्यात येणारा महागाई भत्ता (१०० टक्के) ..	.. विद्यमान दरानुसार वेळोवेळी देण्यात येणारे महागाई भत्ते.
(३) रजा वेतनाखाली अंशदान निधी	.. रु. ९२.
(४) शिक्षकांसाठी वाईट हवामान भत्ता (त्या क्षेत्रात लागू असल्यास) ..	.. रु. १२०.
(५) संकीर्ण खर्च व आकस्मिक खर्च	.. रु. २०० प्रतिवर्षी.

(६) इमारतीचे भाडे दरमहा रु. १०० (संस्थेच्या इमारती बांधून होईपर्यंत) . . . . रु. १२०० किंवा संबंधित कार्यकारी अभियंता सार्वजनिक बांधकाम विभाग यांनी प्रमाणित केलेल्या दरानुसार जे कमी असेल ते.

(७) ग्रंथालय (पहिल्या वर्षी रु. १५० व नंतरच्या प्रत्येक वर्षी रु. ५० प्रमाणे) . . रु. १५०.

(८) २ गाई व २ बैलांचे परिरक्षण दरमहा ५ रु. दराने प्रत्येक गाई व बैलाकरिता (शासन निर्णय, शिक्षण विभाग क्र. ईबीसी-२५५७/एन, दिनांक २० फेब्रुवारी १९५८). रु. २४०.

(९) पाठ्यपुस्तके व लेखन साहित्य (१०० टक्के अनुदान) (प्रत्येक मुलामागे प्रतिवर्षी ४० रु. प्रमाणे.) रु. १२००. पाठ्यपुस्तके प्रतिवर्षी पाठ्यपुस्तके निर्मिती महामंडळ, पुणे यांच्याकडून.

(१०) प्रत्येक मुलास प्रतिवर्षी रु. २ टक्के प्रमाणे वैद्यकीय सवलत . . . . रु. ६०.

(११) गणवेश (प्रत्येक मुलास २ जोडकरिता प्रत्येक वर्षी रु. ४० प्रमाणे ३० मुलांचे) . . रु. १२००.

(१२) अंथरूण-पांघरूण (रु. ६० प्रत्येक मुलास दर तीन वर्षांतून एकदाच फक्त ४० मुलांसाठी) रु. १८००.

रु. २१०१०.

(ब) वसतिगृह विभाग

आवर्ती बाबी

(१) वसतिगृह अधीक्षक--

निवासी मुलांची संख्या ७५ असेपर्यंत अधीक्षकाचे काम पाहणाऱ्या शिक्षकास दरमहा रु. १५ प्रमाणे विशेष भत्ता. रु. १८०.

निवासी मुलांची संख्या ७५ च्या वर गेल्यावर स्वतंत्र वसतिगृह अधीक्षक (एस.एस.सी. डी.एड.) (वेतनश्रेणी रु. २९०–५४०). रु. ३४८० (अधिक विद्यमान दरानुसार वेळोवेळी देण्यात येणारे महागाई भत्ते).

(२) स्वयंपाकी (वेतनश्रेणी रु. २०५–३५५) . . . . . . रु. २४६० (अधिक विद्यमान दरानुसार वेळोवेळी देण्यात येणारे महागाई भत्ते.)

(३) स्वयंपाकी मदतनीस (वेतनश्रेणी रु. २००–२८०) . . . . . . रु. २४०० (अधिक विद्यमान दरानुसार वेळोवेळी देण्यात येणारे महागाई भत्ते).

(४) कामाठी (वेतनश्रेणी रु. २००–२८०) . . . . . . रु. २४०० (अधिक विद्यमान दरानुसार वेळोवेळी देण्यात येणारे महागाई भत्ते)

(५) वसतिगृह बांधकाम पूर्ण होईपर्यंत दरमहा १०० रु. प्रमाणे वसतिगृह इमारतीचे भाडे . . रु. १२०० दरमहा १०० रु. प्रमाणे किंवा कार्यकारी अभियंता, सार्वजनिक बांध काम विभाग, यांनी प्रमाणित केलेल्या दराप्रमाणे यापैकी जे कमी असेल ते.

(६) आकस्मिक खर्च रु. ४ प्रमाणे दरवर्षी प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे (३० दिवसांसाठी) . . रु. १२०.

(७) वसतिगृहातील ३० विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन प्रत्येक मुलाला दरमहा ९५ प्रमाणे व प्रत्येक मुलीला रु. १०० प्रमाणे (२० मुले व १० मुलींसाठी ११ महिन्यांसाठी). रु. ९८००.

अनावर्ती बाबी--

वसतिगृहाकरिता भांडी रु. ५००

एकूण रु. ५००

क. इमारत अनुदान व इतर साहित्य अनावर्ती बाबी--

(१) ६० मुलांसाठी आश्रमशाळा इमारत बांधकाम अनुदान	रु. ६०,०००.
(२) आश्रमशाळेसाठी १० एकर जमीन खरेदी करण्यासाठी अनुदान	रु. ५,०००. जर जमीन दान रूपाने मिळालेली असेल तर, शासकीय जमीन असेल तर वरील अनुदान मिळणार नाही.
(३) शेती साहित्य	रु. १,०००.
(४) बैलगाडी	रु. ५००.
(५) बैलजोडी खरेदी (दोन बैल)	रु. ६००.
(६) बी व खते	रु. १००.
(७) गाई खरेदी अनुदान (दोन)	रु. ६००.
(८) ६० विद्यार्थ्यांना व्यवसाय शिक्षण देण्यासाठी साहित्य	रु. ६००.
(९) शौचकूप व मुती बांधण्यासाठी अनुदान	रु. ४०० किंवा प्रत्यक्ष खर्चाच्या ९५ टक्के यापैकी कमी असेल ते. पुरविण्यात येतील व लेखन साहित्य संबंधित आदिवासी विकास अधिकारी पुरवतील. (अनुदान रोख रकमेत मिळणार नाही).

अनावर्ती बाबी--

(१) फर्निचर साहित्य इत्यादी	रु. ३७५
(२) खेळ	रु. २००
एकूण रु.	५७५

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

Registration No. RN-37438/79

FORM IV

(*See* Rule 8)

1. *Place of publication*	..	28, Queen's Garden, Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication*		Bi-Annual
3. *Printer's name*	..	Manager, Government Central Press, Bombay.
Nationality	..	Indian
Address	..	Government Central Press, Charni Road, Bombay 400 004.
4. *Publisher's name*	..	G. M. GARE
Nationality	..	Indian
Address	..	28, Queen's Garden, Pune 411 001.
5. *Editor's name*	..	G. M. GARE
Nationality	..	Indian
Address	..	28, Queen's Garden, Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE
(Signature of Publisher)

Dated 27th September 19876.